

ΕΙΣΗΓΗΣΙΣ

Μητροπολίτου Κηφισίας, Αμαρουσίου καὶ Ὠρωποῦ
κ. Κυρίλλου

Ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου
τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
τὴν 4^{ην} Ὀκτωβρίου 2018 μέ θέμα:

**«Μελετώμενες συνταγματικές ἀλλαγές
καὶ οἱ θέσεις τῆς Ἐκκλησίας μας».**

Μακαριώτατε,
Σεβασμιώτατοι Σύεδροι,

Τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας στὴν Ἑλλάδα ἀκολουθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια μία σταθερὴ ὡς πρὸς τὶς διακυμάνσεις του διαδρομὴ. Ὑπάρχουν περίοδοι ἔντασης, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ ζήτημα αὐτὸ κυριαρχεῖ πολιτικὰ καὶ προκαλεῖ μείζονες κοινωνικὲς καὶ ἰδίως ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις, καὶ περίοδοι ὑφέσης, κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς εἶναι ὑπόθεση μόνο τῶν εἰδικῶς ἀσχολουμένων μὲ τὸ ὡς ἄνω ζήτημα, κυρίως νομικῶν, θεολόγων καὶ ἱστορικῶν. Ὅταν, λοιπόν, τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας ἀποκτᾶ πολιτικὸ καὶ εἰδησεογραφικὸ ἐνδιαφέρον, αὐτὸ γίνεται σχεδὸν πάντοτε μὲ μεγάλη ὀξύτητα καὶ ὀδηγεῖ σὲ προσεγγίσεις ποὺ συχνὰ δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν ψυχραιμία τους.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἴσως φυσικὴ, καθὼς στὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας συμπυκνώνονται πολλὰ ἀπὸ τὰ θεμελιώδη προβλήματα αὐτοπροσδιορισμοῦ καὶ αὐτοσυνειδησίας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας: ἡ σχέση της μὲ τὶς μεγάλες φάσεις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς, μὲ τὴν διαχρονία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἰδίως μὲ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὸ Βυζάντιο, ἡ σχέση της μὲ αὐτὸ ποὺ

ονομάζεται Δύση και δυτικό πολιτιστικό παράδειγμα αλλά και με την καθ' ἡμᾶς Ανατολή. Τὸ κρισιμότερο, ὅμως, εἶναι ὅτι τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν τίθενται αὐτοτελῶς, ἀλλὰ σὲ σχέση με τὸν εὐρωπαϊκὸ μέσο ὄρο: σὲ σχέση με τὸ εὐρωπαϊκὸ μοντέλο ἀνάπτυξης καὶ με τὸ εὐρωπαϊκὸ καὶ γενικότερα τὸ δυτικὸ θεσμικὸ μοντέλο τοῦ συνταγματικοῦ κράτους, τοῦ δημοκρατικοῦ Κράτους Δικαίου, στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθῶ παρακάτω.

1. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία ὡς «κοινωνία»

Οἱ σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας ἢ μᾶλλον Κράτους καὶ Θρησκείας ἦταν, λοιπόν, πάντοτε μία οὐσιαστικὴ καὶ βασικὴ ὄψη τῶν εὐρύτερων σχέσεων κράτους καὶ κοινωνίας τῶν πολιτῶν. Αὐτὸ ἰσχύει κατεξοχὴν στὴν περίπτωση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, πού ἀντιλαμβάνεται ἐκκλησιολογικὰ τὸν ἑαυτό της ὡς «κοινωνία», δηλαδή ὡς σχέση προσώπων με τὴν θεολογικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἢ ὁποία, ὅμως, ἐπηρέασε ἐν πολλοῖς καὶ τὴν νομικὴ ἔννοια τοῦ προσώπου στὸ ἐπίπεδο τόσο τοῦ δημοσίου, ὅσο καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Ἄν, μάλιστα, ἀναζητήσουμε τὴν ἀφετηρία τῶν σχέσεων αὐτῶν ὄχι θεωρητικά, ἀλλὰ ἱστορικά, τότε ἀξίζει, θεωροῦμε, νὰ σημειώσουμε δύο στοιχεῖα: *πρῶτον*, τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τῆς ἀνεξαρτησίας δὲν προσέλαβε ποτὲ ἀντικληρικαλικὸ ἢ ἀντεκκλησιαστικὸ χαρακτήρα, σὲ ἀντίθεση με τὶς ἱστορικὲς διεργασίες πού ὀδήγησαν στὴν συγκρότηση ἄλλων σύγχρονων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν (ὅπως π.χ. ἡ Γαλλία). Καί, *δεύτερον*, τὸ γεγονός πῶς τὸ ἀνεξάρτητο ἑλληνικὸ κράτος, ὑπὸ τὸ καθεστῶς μάλιστα τῆς Ἀντιβασιλείας, δηλαδή ἑνὸς θεσμοῦ δυτικοῦ καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ὀρθόδοξων πεποιθήσεων, θεώρησε ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς ἀνεξαρτησίας του τὴν αὐτοκεφαλία τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας του. Μπορεῖ ἡ ἐπιλογή αὐτή, ὅπως ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία, νὰ ἦταν ἐπείσαστη καὶ νὰ εἶχε σαφέστατα προτεσταντικὲς καταβολές, ἔγινε, ὅμως, ἀποδεκτὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς πράξη δηλωτικὴ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ νεοπαγοῦς τότε ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐπισημαίνουμε ὡς

ἀναγκαῖο τὰ πρωτόκολλα τοῦ Λονδίνου τοῦ 1830 καὶ ἡ ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκεφαλίας νὰ ἀντιμετωπίζονται, ἐξ ἀποτελέσματος, ἀπὸ μία κοινὴ ὀπτική γωνία.

2. Ἡ Θρησκεία στὴν Εὐρώπη σήμερα.

Τὸ 2010 πραγματοποιήθηκε στὴν πόλη Birmingham τῆς Ἀγγλίας, μία πανευρωπαϊκὴ συνάντηση Κοινωνιολόγων τῆς θρησκείας μέ κεντρικὸ θέμα τίς σχέσεις, οἱ ὁποῖες διαμορφώνονται μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων μέ τὰ θεσμικά εὐρωπαϊκὰ ὄργανα, κυρίως μέ τὸ ἄρθρο 17 τῆς Συνθήκης τῆς Λισσαβόνας. Οἱ βασικὲς γραμμὲς τῆς ὅλης θεματολογίας τοῦ πανευρωπαϊκοῦ αὐτοῦ συνεδρίου ἐπικεντρώθηκαν κυρίως σέ δύο οὐσιαστικά ἐρωτήματα: τὸ **πρῶτο** ἀφορᾷ τὴν εἰκόνα πού ἔχουν οἱ διάφορες θρησκευτικὲς κοινότητες γιὰ τὴν Ἐνωμένη Εὐρώπη (ἱστορικὴ, κοινωνιολογικὴ, πολιτικὴ κ.λπ.) καὶ τὸ **δεύτερο**, μέ ποιούς τρόπους οἱ θρησκευτικὲς κοινότητες παρουσιάζουν τίς θέσεις τους ἢ ἐπηρεάζουν τίς πολιτικὲς στρατηγικὲς στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση γιὰ πολλὰ χρόνια ἀπετέλεσε τὸ ἐπίκεντρο πολλαπλῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀλλαγῶν. Ἡ ἐπίδραση τῆς θρησκείας τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσης στίς ἀλλαγές αὐτές θά μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι διαδραμάτισε πολὺ μικρὸ ρόλο. Ἐντούτοις, ἡ πολιτικὴ κινητοποίηση σχετικὰ μέ τὴν σύνταξη ἑνὸς Εὐρωπαϊκοῦ Συντάγματος (Convention) καὶ ἡ αὐξανόμενη παρουσία πολλῶν θρησκευτικῶν ομάδων στό κέντρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσης στίς Βρυξέλλες, μετὰ τὸ 1992, ἔχουν σίγουρα ἐπιδράσει στὴν διαδικασία λήψης ἀποφάσεων. Γιὰ πρώτη φορά στὴν ἱστορία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσης θεσμοθετεῖται ἐπίσημα πλέον ὁ διάλογος μεταξύ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνωσης καὶ τῶν θρησκευτικῶν πρωταγωνιστῶν στό σημαντικότερο ἐπίσημο ἔγγραφο γιὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ κεκτημένο, τὴν Συνθήκη τῆς Λισσαβόνας.

Τέλος, θά πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὰ νέα αὐτὰ δεδομένα ἐνισχύουν τίς συνεργασίες τόσο μεταξύ τῶν Κρατῶν-

Μελῶν, ὅσο καί μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν γιά τό μέλλον τῆς Εὐρώπης. Ἡ ποικιλία καί τό πλήθος τῶν ἐρευνητικῶν εὐρωπαϊκῶν προγραμμάτων, οἱ εἰδικές μελέτες ἀπό πολλούς πανεπιστημιακούς γιά τίς δράσεις τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἀλλά καί ἡ παρουσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντιπροσωπειῶν στίς Βρυξέλλες ἀναδεικνύουν τήν σημασία τοῦ διαλόγου γιά τήν λήψη τῶν οὐσιαστικῶν ἀποφάσεων, ἀποφάσεις βιώσιμες καί λειτουργικές γιά τά Κράτη - Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης. Αὐτό καθίσταται ἀκόμη πιό ἀναγκαῖο, ἐάν λάβει κανεῖς ὑπ' ὄψιν του τήν ἐπανεμφάνιση καί τήν μελέτη τῆς θρησκείας στήν Εὐρώπη μέσα ἀπό τά νέα δεδομένα, ὅπως: ὁ ρόλος τῶν ἱστορικῶν Ἐκκλησιῶν στήν διαμόρφωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἐμφάνιση νέων πληθυσμῶν στήν Εὐρώπη ἀπό πολλές περιοχές τοῦ κόσμου, ἡ ἐπιστροφή πολλῶν νέων στίς Ἐκκλησίες, ὁ διάλογος γιά τόν ρόλο τῆς θρησκείας στήν δημόσια καί τήν ἰδιωτική σφαῖρα, ἡ συμβολή τῶν Ἐκκλησιῶν καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀργανώσεων στήν δημιουργία δημοκρατικῶν κοινωνιῶν στήν Εὐρώπη κ.ἄ. Παρακάτω σταχυολογοῦμε μερικά σημεία τοῦ παραπάνω προβληματισμοῦ.

3. Σχέσεις Ἐκκλησίας Πολιτείας στήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωση.

Τό ἄρθρο 17 τῆς Συνθήκης τῆς Λισσαβόνας, σύμφωνα μέ πολλούς μελετητές, λειτουργεῖ σήμερα ὡς *deus ex machina*. Οἱ Κοινωνιολόγοι τῆς θρησκείας καί ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν πιστεύουν ὅτι ὁ νεωτερισμός ἔχει δημιουργήσει σέ πολλά Κράτη - Μέλη ἓνα οὐδετερόθρησκο Κράτος. Οἱ ἐπιρροές, ὅμως, πού δέχεται τό Κράτος ἀπό τίς θρησκευτικές κοινότητες σέ θέματα π.χ. οἰκονομικά, κοινωνικά κ.λπ. παραμένουν ἐξίσου σημαντικές. Παρά τό ὅτι πολλοί πολιτικοί φιλόσοφοι συνεχίζουν νά ὑπερασπίζονται τήν ἰδέα ὅτι ἡ θρησκεία πρέπει νά βρίσκεται μόνο στήν ἰδιωτική σφαῖρα, ἐντούτοις, παρατηρεῖται τό ἀντίθετο.

Ἡ Εὐρώπη συνεχίζει νά κινεῖται μέ τήν συνύπαρξη διαφορετικῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων γιά τό θέμα τοῦ γάμου ἢ ἄλλων βιοηθικῶν ζητημάτων. Οἱ πρόσφατες μεταρρυθμίσεις

ώς προς τό οικογενειακό δίκαιο σέ πολλές εὐρωπαϊκές χῶρες δείχνουν, ἐπίσης, ὅτι οἱ ἱστορικές Ἐκκλησίες ἔχουν σιγά-σιγά χάσει τήν ἰκανότητά τους νά συμβάλλουν δημιουργικά στό δημόσιο διάλογο καί νά ἐπηρεάζουν τίς πολιτικές ἀποφάσεις. Ἔτσι, ἡ παρουσία τῶν Ἐκκλησιῶν στίς Βρυξέλλες, μέ βάση τό ἄρθρο 17, τούς δίνει τήν δυνατότητα, καί μάλιστα μέ τόν πλέον ἐπίσημο τρόπο, νά ἔχουν ἕναν «ἀνοικτό, διαφανῆ καί συνεχή διάλογο» τόσο σέ ἐθνικό, ὅσο καί σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο καί ἐπιβεβαιώνει τήν «συμβολή» ὄλων τῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων ὡς προς τό μέλλον τῆς Εὐρώπης.

Βέβαια, αὐτό γιά νά κατανοηθεῖ, θά πρέπει νά γνωρίζουμε τό εἶδος τῶν σχέσεων Θρησκείας - Πολιτείας πού ἐπικρατεῖ στά Κράτη - Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ ὅτι τό μοναδικό Κράτος μέ ἐπίσημο διαχωρισμό (**Separationist**) Κράτους- Ἐκκλησίας εἶναι ἡ Γαλλία λόγω τῆς συνταγματικῆς *laïcité*. Ὅλες οἱ ἄλλες περιπτώσεις ἀνήκουν στίς κατηγορίες μιᾶς συμβιβαστικῆς συνύπαρξης (**Accommodationist**), συνεργασίας μέ τό Κράτος (**Cooperationist**), ἐπικύρωσης τῆς Θρησκείας (**Endorsed Religion**) ἢ τῆς ἐπίσημης Θρησκείας (**Official Religio**).

4. Εἶδος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Κράτους στά Κράτη - Μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης.

Κράτη - Μέλη	Βαθμός σχέσεων	Σχέσεις Κράτους - Ἐκκλησίας/Θρησκείας
Ὁλλανδία	1.25	Συμβιβαστική
Λουξεμβούργο	10.50	Συνεργασίας
Σουηδία	12.17	Συνεργασίας
Ἰταλία	13.00	Συνεργασίας
Ἰρλανδία	15.75	Ἐπικύρωση Θρησκείας
Κύπρος	16.13	Συνεργασίας
Γερμανία	19.88	Συνεργασίας
Πορτογαλία	21.94	Ἐπικύρωση Θρησκείας
Γαλλία	22.92	Χωρισμός
Αυστρία	24.25	Συνεργασίας

Βέλγιο	25.50	Συνεργασίας
Μάλτα	25.63	Έπίσημη Θρησκεία
Δανία	26.04	Έπίσημη Θρησκεία
Αγγλία	27.67	Έπίσημες Θρησκείες
Ισπανία	28.46	Έπίσημη Θρησκεία
Φιλανδία	32.88	Έπίσημες Θρησκείες
Ελλάδα	33.31	Έπίσημη Θρησκεία
Εσθονία	3.52	Συμβιβαστική
Σλοβενία	11.96	Συνεργασίας
Λετονία	17.56	Συνεργασίας
Λιθουανία	17.58	Συνεργασίας
Τσεχία	18.19	Συνεργασίας
Σλοβακία	19.88	Συνεργασίας
Πολωνία	22.21	Έπικύρωση Θρησκείας
Ουγγαρία	22.79	Συνεργασίας
Ρουμανία	24.50	Έπικύρωση Θρησκείας
Βουλγαρία	36.72	Επικύρωση της Θρησκείας

(στοιχεία έτους 2010)

5. Η θέση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὴν διαμόρφωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γίνεσθαι.

Μέ θετικό τρόπο χαρακτηρίστηκε ἡ ἐνεργός συμμετοχή τῆς Ἐκκλησίας σέ ὀλόκληρη τήν διαδικασία τῶν πρόσφατων εὐρωπαϊκῶν μεταρρυθμίσεων καί εἰδικώτερα ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος συμβάλλει ἐνεργά πρωτίστως στά ζητήματα τῆς μετανάστευσης καί τοῦ ἀσύλου μέσω τοῦ Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων καί Μεταναστῶν – Οἰκουμενικό Πρόγραμμα Προσφύγων τῆς Ἱεραῆς Συνόδου. Ἡ δραστηριότητά της αὐτή εἶναι πάντοτε ὁρατή τόσο σέ ἐθνικό, ὅσο καί σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο. Αὐτή ἡ δραστηριότητα χαιρετίστηκε καί ὑποστηρίχθηκε ἀπό ὅλους σχεδόν τοὺς εἰσηγητές. Συγχρόνως τονίστηκε ὅτι, ἐάν καί πολλές φορές κατά τό παρελθόν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος βρέθηκε στό περιθώριο ἀπό τίς πολιτικές δυνάμεις, ἡ ἴδια κατόρθωσε νά

καθιερωθεῖ στήν συνείδηση τῶν εὐρωπαϊῶν πολιτικῶν καί σήμερα νά ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς ἀξιόπιστους συνομιλητές στίς διάφορες συζητήσεις καί fora στίς Βρυξέλλες.

Τό παράδειγμα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπεικονίζει τό γεγονός ὅτι οἱ Ἐκκλησίες μποροῦν νά συμμετέχουν στίς συζητήσεις σχετικά μέ τήν διαμόρφωση τῆς ἴδιας τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Αὐτό εἶναι σημαντικό ὡς πρός τήν δημιουργία θετικῶν ἀντιλήψεων γιά τόν ρόλο τῶν Ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά συμβάλλουν στήν ἀλλαγή τήν νοοτροπίας καί τήν ὑγιῆ ἀντιμετώπιση τῶν πολιτῶν μέ τήν παρουσία τῶν Ἀντιπροσωπειῶν στίς Βρυξέλλες καί ἀποτελοῦν τήν χρυσή εὐκαιρία γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωση πρός μία οὐσιαστική συνεργασία στό ἄμεσο μέλλον.

6. Παράγοντες πού καθιστοῦν ἐπίκαιρη τήν θρησκεία στήν Εὐρώπη.

Οἱ παράγοντες πού καθιστοῦν ἐπίκαιρη τήν Θρησκεία στήν Εὐρώπη εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ὁ ρόλος τῶν ἱστορικῶν Ἐκκλησιῶν στήν διαμόρφωση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτό γίνεται εὐκόλα κατανοητό, ὅταν δοῦμε ὅτι ἡ χριστιανική παράδοση εἶχε μία ἀμετάκλητη ἐπίδραση στόν χρόνο (ἡμερολόγια, ἐκκλησιαστικά φεστιβάλ, διακοπές μέ βάση τό ἐκκλησιαστικό ἡμερολόγιο, κ.ἄ.) καί τόν χῶρο (οἱ ἑνοριακές κοινότητες, τά διάφορα χριστιανικά κτήρια κλπ.) σέ ὅλη τήν Εὐρώπη.

Ἡ συνειδητοποίηση ὅτι οἱ ἱστορικές Ἐκκλησίες ἔχουν ἀκόμα σημαντική θέση στίς ἰδιαίτερες στιγμές τῶν σύγχρονων Εὐρωπαϊῶν (βαπτίσεις, γάμος, κηδεῖες κ.λπ.), ἀκόμα καί ἐάν οἱ ἴδιες δέν εἶναι ἱκανές νά πειθαρχήσουν στίς θρησκευτικές πεποιθήσεις καί τήν συμπεριφορά τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ. Παρά τήν σχετική ἐκκοσμίκευση πολλοί Εὐρωπαῖοι ἐπιστρέφουν στίς Ἐκκλησίες σέ στιγμές χαρᾶς ἢ θλίψης (εἴτε ἰδιωτικά εἴτε συλλογικά). Ἐνῶ ὅλο καί περισσότερο νέοι ἐπιλέγουν μόνοι τους τήν «θρησκευτική ταυτότητα», παρά τήν κληρονομοῦν, ἐν τούτοις πολλοί εἶναι ἐκεῖνοι πού δέχονται τούς ἠθικούς κανόνες τῆς θρησκείας.

Ἡ ἄφιξη στήν Εὐρώπη πολλῶν νέων ομάδων ἀπό πολλά διαφορετικά μέρη τοῦ κόσμου. Αὐτό εἶναι πρῶτιστα μία οικονομική μετακίνηση, ἀλλά οἱ ἐπιπτώσεις στήν θρησκευτική ζωή τῆς γηραιᾶς ἡπείρου εἶναι τεράστιες. Ἡ αὐξανόμενη παρουσία πολλῶν καί ποικίλων θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἔχουν ἀλλάξει τό θρησκευτικό τοπίο τῆς Εὐρώπης. Ἐκτός ἀπό αὐτό, μερικές ἀπό αὐτές τίς κοινότητες εἶναι – ἀπό τήν ἴδια τήν φύση τους – προκλητικές ὡς πρός τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἔννοια τῆς θρησκείας εἶναι ἰδιωτική ὑπόθεση. Ἀκριβῶς ἀντίθετες εἶναι ἀρκετές φωνές διαφόρων θρησκευτικῶν ομάδων, οἱ ὁποῖες δέχονται τήν θρησκεία στήν δημόσια σφαῖρα.

Μία νέα ἀντίληψη στόν χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὅτι ἡ θρησκευτική ζωή στή σύγχρονη Εὐρώπη ἀποτελεῖ μία «ἐξαιρετική περίπτωση». Ὅλο καί περισσότερο συνειδητοποιοῦμε ὅτι ἡ Εὐρώπη δέν εἶναι κοσμική (secular), ἐπειδή εἶναι σύγχρονη, ἀλλά ἐπειδή εἶναι εὐρωπαϊκή (Grace Davie). Μερικοί Εὐρωπαῖοι χαιρετίζουν αὐτήν τήν ἀντίληψη, ἄλλοι δέν τήν ἀποδέχονται.

Ἡ Εὐρώπη στό νέο παγκόσμιο οικονομικό περιβάλλον πού διαμορφώνεται, ὀφείλει νά συνεχίσει νά εἶναι ἐκείνη πού μπορεῖ καί συνδυάζει τήν θρησκευτικότητα τῶν πολιτῶν της. Ἡ Εὐρώπη σήμερα ἔχει νά ἀντιμετωπίσει σοβαρές κοινωνικές ἀλλαγές, ὅπως ἡ παγκοσμιοποίηση, τό ἄνοιγμα τῶν συνόρων καί ὁ ἀθέμιτος ἀνταγωνισμός στήν ἀγορά ἐργασίας, τό δημογραφικό πρόβλημα καί οἱ ἀλλαγές στό γηγενή πληθυσμό της.

Ἡ ὑψηλή ἀνεργία, ἡ οικονομική κρίση πού ὀφείλεται στήν ἀδυναμία της νά προσαρμοστεῖ ἐγκαίρως στίς νέες συνθήκες πού δημιούργησε ἡ παγκοσμιοποίηση, μία συνεχῆ μείωση καί γήρανση τοῦ πληθυσμοῦ της μέ παράλληλη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεταναστῶν, ἡ πλειονότητα τῶν ὁποίων οὔτε ἀφομοιώθηκε οὔτε δείχνει δυνατότητες νά ἐνταχθεῖ στό εὐρωπαϊκό κοινωνικό σύστημα, χαρακτηρίζει σήμερα τό εὐρωπαϊκό γίγνεσθαι.

Σέ ὅλα αὐτά τά προβλήματα οἱ Ἐκκλησίες μποροῦν νά συμβάλλουν μέ ἕναν ἀνοικτό προβληματισμό γιά τό μέλλον τῆς Εὐρώπης, πού μπορεῖ νά τήν μετασχηματίσει σέ ἕνα

μοντέλο συνύπαρξης και σεβασμοῦ πρὸς ὅλους τοὺς πολίτες της.

7. Ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 11 συνοδευτικὴ δήλωση πὺν προσαρτήθηκε στὴν συνθήκη τοῦ Ἄμστερνταμ

Νομίζω ὅτι τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον νομικὸ κείμενο πὺν ἀποτυπώνει τὸν κοινὸ παρονομαστὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ νομικοῦ καὶ θεσμικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὑποδηλώνει τὴν πολυτυπία τοῦ φαινομένου εἶναι ἡ συνοδευτικὴ δήλωση (ὑπ' ἀριθμ. 11) πὺν υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὴν Διακυβερνητικὴ Διάσκεψη τῶν Κρατῶν - Μελῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καὶ προσαρτήθηκε στὴν Συνθήκη τοῦ Ἄμστερνταμ «γιά τὸ καθεστῶς τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μὴ ὁμολογιακῶν ἐνώσεων».

Σύμφωνα μὲ τὴν δήλωση αὐτή: «Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση σέβεται καὶ δὲν προδικάζει τὸ σύμφωνα μὲ τὸ ἐθνικὸ δίκαιο καθεστῶς τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐνώσεων ἢ κοινοτήτων στὰ Κράτη - Μέλη. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση σέβεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ καθεστῶς τῶν φιλοσοφικῶν καὶ μὴ ὁμολογιακῶν ἐνώσεων». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα πὺν μπορεῖ νὰ προκαλέσει μία τόσο γενικὴ διατύπωση, εἶναι προφανὲς ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπικουρικότητας πὺν διαπερνᾷ τὴν Συνθήκη τοῦ Ἄμστερνταμ (ὅπως καὶ τοῦ Μάαστριχτ) καὶ διέπει τὶς σχέσεις Ἑνώσεως καὶ Κρατῶν - Μελῶν, τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων κράτους καὶ ἐκκλησιῶν καὶ γενικότερα κράτους καὶ θρησκείας τοποθετεῖται ἐκτὸς τοῦ πεδίου τῆς κοινοτικῆς πολιτικῆς καὶ δράσης.

Αὐτὸ εἶναι προφανὲς ὅτι δὲν ἀφορᾷ τὴν θρησκευτικὴ ἐλευθερία καὶ γενικότερα τὸν σεβασμὸ τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, πὺν προστατεύονται καὶ ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πρωτογενὲς δίκαιο τῆς Ἑνώσεως εὐθέως, ἀλλὰ τὴν πολυτυπία τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν κρατῶν καὶ ἐκκλησιῶν (καὶ θρησκευτικῶν κοινοτήτων γενικότερα). Γιά τὸ θέμα αὐτὸ ἡ ἀρμοδιότητα παραμένει φυσικὰ στὸ ἐθνικὸ κράτος, καὶ γιὰτὶ ἐκεῖ ἀνήκει ἱστορικὰ ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ εἶναι τόσο ποικίλες καὶ διαφορετικὲς οἱ διαδρομὲς πὺν ἀκολουθήθηκαν καὶ οἱ θεσμικὲς

ἐπιλογές πού ἔγιναν. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ αὐτὴ Συνθήκη δέν ἐπιβάλλει συγκεκριμένο μοντέλο σχέσεων, ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ κάθε Κράτος - Μέλος νά τὴν καθορίζει, μέ βάση τὸ ἐθνικό - ἐσωτερικό δίκαιο, ἀνάλογα μέ τίς ἐθνικές καί ἱστορικές του ἰδιαιτερότητες.

Ἐπίσης, συγχρόνως ἐγγυᾶται τὸν σεβασμὸ σέ ὁποιοδήποτε μοντέλο διαμορφωθεῖ καί θά εἶναι ἀποδεκτό ἀπὸ τοὺς πολῖτες τοῦ Κράτους - Μέλους. Καμμία, λοιπόν, ἀπαίτηση δέν ὑφίσταται ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση καί τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης, ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὸν τρόπο καθορισμοῦ τοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας - Πολιτείας ἑνὸς Κράτους - Μέλους.

8. Οἱ σχέσεις Κράτους καί Ἐκκλησίας ὡς σχέσεις συνταγματικῶς ρυθμισμένες.

Οἱ σχέσεις Κράτους καί Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπως καί γενικώτερα οἱ σχέσεις μεταξύ κράτους καί θρησκευτικῶν συσσωματώσεων εἶναι στὴν ἑλληνικὴ ἔννομη τάξη σχέσεις συνταγματικῶς ρυθμισμένες. Βέβαια, τὸ Σύνταγμα εἶναι ἡ ὑπατὴ πολιτειακὴ πράξη· μέ τὸ Σύνταγμα ἐκδηλώνεται ἡ κρατικὴ ἐξουσία ὡς συντακτικὴ ἐξουσία εἴτε πρωτογενῆς καί ἀπεριόριστη εἴτε δευτερογενῆς (ἀναθεωρητικὴ) καί ναί μὲν ἐλεγχόμενη, ἀλλὰ ἔχοντας στὴν διάθεσή της εὐρύτατη διακριτικὴ εὐχέρεια.

Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ μπορεῖ βεβαίως νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἴδια ἡ βάση τῶν σχέσεων αὐτῶν εἶναι πολιτειακὴ, καθὼς ἡ Ἐκκλησία «ὑπάγεται» στό Σύνταγμα. Τὸ βασικό, ὅμως, γενετικό χαρακτηριστικό τοῦ Συντάγματος εἶναι ὅτι ὀριοθετεῖ καί καθυποτάσσει τὴν ἴδια τὴν κρατικὴ ἐξουσία ὑπὸ ὅλες τίς ἐκφάνσεις της, τὴν νομοθετικὴ, τὴν ἐκτελεστικὴ, τὴν δικαστικὴ. Ἡ ὑπαγωγή, συνεπῶς, στό Σύνταγμα σημαίνει ὑπαγωγή στὴν ἔννομη τάξη καί ἄρα σέ κρατικῆς προέλευσης κανόνες, ἀλλὰ καί προστασία ἔναντι τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἴδια ἡ ἀτομικὴ σφαῖρα, ὅπως καί ἡ κοινωνικὴ αὐτονομία, στό μέτρο πού κατοχυρώνεται, κατοχυρώνεται μέσα ἀπὸ τὸ Σύνταγμα.

Οί λειτουργίες του Συντάγματος και ιδίως ή οργανωτική και ή έγγυητική του λειτουργία είναι αδιαίρετες. Τό γεγονός, άρα, ότι οί σχέσεις Κράτους και Έκκλησίας είναι συνταγματικῶς ρυθμισμένες, σημαίνει ότι είναι συνταγματικῶς οργανωμένες αλλά και συνταγματικῶς έγγυημένες. Αυτό περιορίζει τήν εϋχέρεια του νόμου, τήν εϋχέρεια τῆς διοίκησης και τήν εϋχέρεια του δικαστή.

Μπορεῖ τό Σύνταγμα νά είναι και αυτό «νόμος», αλλά είναι νόμος αυξημένης τυπικῆς ισχύος, και βασική κανονιστική αποστολή του είναι ακριβῶς ή όριοθέτηση – διαδικαστική και οϋσιαστική – του νόμου και κάθε άλλης πολιτειακῆς πράξης. Τό Σύνταγμα υπό τήν έννοια αυτή όριοθετεῖ τήν παρέμβαση τῆς Πολιτείας και έγγυάται τήν αυτονομία τῆς Έκκλησίας αλλά και τήν υπαγωγή της στό Σύνταγμα. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία ως προς τήν ρύμιση όριακῶν καταστάσεων. Τέτοια όριακή αλλά αρκετά συνηθισμένη πιά κατάσταση είναι ή αντίρρηση συνείδησης ως προς τήν στράτευση ή ό περιορισμός τῆς γονικῆς μέριμνας, όταν ή θρησκευτική συνείδηση του ασκουῖντος τήν γονική μέριμνα έχει επιπτώσεις στήν υγεία του παιδιού (όταν π.χ. οί γονεῖς αρνουνται τήν μετάγγιση αίματος στό παιδί τους ή τήν χειρουργική επέμβαση πού είναι αναγκαία, για νά σωθεῖ ή ζωή του). Στίς περιπτώσεις αυτές τό Σύνταγμα και ιδίως ή συστηματική έρμηνεία τῶν διατάξεών του δίνει απάντηση. Μάλιστα ή απάντηση αυτή έχει προφανείς αξιακές αναγωγές πού μπορεῖ νά είναι ασυμβίβαστες μέ όρισμένα θρησκευτικά δόγματα (π.χ. τῶν μαρτύρων του Ίεχωβά), καθώς ή έθνική άμυνα (άρθρο 4 παρ. 1) ή τό δικαίωμα στήν υγεία και ή προστασία τῆς ζωῆς (άρθρο 5 παρ. 1 και 2) είναι συνταγματικά αξιακά προτάγματα πού μπορεῖ νά μήν γίνονται δεκτά από όλες τίς θρησκευτικές κοινότητες, αλλά κατισχύουν ως στοιχεία τῆς δημόσιας, πιά, τάξης.

9. Η αξιολογική λειτουργία του Συντάγματος – ή κρατουσα συνταγματική ιδεολογία και ό χριστιανισμός.

Τό Σύνταγμα, από τήν άποψη αυτή, λειτουργεῖ όχι μόνο κανονιστικά, αλλά και αξιολογικά, δηλαδή ιδεολογικά και

ήθικά, καθώς ἐμπεριέχει μία σειρά ἀπό ἐπιλογές πού δέν εἶναι μόνον ἢ, μᾶλλον, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νομικές καί ἄρα ρυθμιστικές, ἀλλά εἶναι καταρχήν ἐπιλογές ἀξιῶν. Τό Σύνταγμα ναί μέν λειτουργεῖ ὡς κείμενο νομικό – γιατί διαφορετικά δέν θά μπορούσε νά ἐπιτελέσει μέ ἀποτελεσματικότητα καί ἐγκυρότητα καμμία ἄλλη λειτουργία –, εἶναι ὅμως καί ἕνα κείμενο πού συμπυκνώνει καί κωδικοποιεῖ μία σειρά ἀπό πολιτικές, οἰκονομικές, ἠθικές καί πολιτιστικές ἐπιλογές.

Οἱ ἐπιλογές αὐτές μπορεῖ νά εἶναι ὅσο γίνεται εὐρύτερης ἀποδοχῆς, μπορεῖ νά ἔχουν πιά ἀναχθεῖ στό χῶρο τοῦ αὐτονοήτου γιά τήν Δύση (μέ ὅ,τι αὐτό σημαίνει θεσμικά καί πολιτισμικά), μπορεῖ νά εἶναι εὐρύχωρες, φιλελεύθερες καί ἀνεκτικές στίς διατυπώσεις ἢ τό περιεχόμενό τους, δέν παύουν, ὅμως, νά εἶναι κάποιες ἐπιλογές πού ἀποκλείουν ἄλλες ιδεολογικές καί πολιτισμικές ἐπιλογές. Ἐν πολλοῖς οἱ ἐπιλογές αὐτές ἔχουν διαμορφωθεῖ σταδιακά μέσα ἀπό μία ἀρκετά ἀργή στήν ἐξέλιξή της καί ἀντιφατική ὡς πρός τό περιεχόμενό της διαδικασία εἰσδοχῆς στό σῶμα τοῦ Συντάγματος, πού εἶναι διαφορετική ἀπό χώρα σέ χώρα, ἀλλά ἐμφανίζει πλέον πολλά κοινά χαρακτηριστικά γιά ὅλες τίς θεσμικά δυτικές ἢ δυτικότροπες. Αὐτό εἶναι ἐμφανές στήν ἐξέλιξη ἀπό τά ἀτομικά δικαιώματα καί τά δικαιώματα ὁμαδικῆς δράσης, στά κοινωνικά δικαιώματα καί στήν συνέχεια στά «οἰκολογικά» δικαιώματα. Ἄλλωστε, ἡ ἴδια ἡ ἐξέλιξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνταγματικοῦ κράτους ἀπό κράτος δικαίου σέ κοινωνικό κράτος δικαίου βεβαιώνει τοῦ λόγου τό ἀσφαλές.

Ἡ αὐτή ἡ ἐξέλιξη, ἰδίως στόν τομέα τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων συγκροτεῖ ἕνα συνταγματικό δόγμα καί μία «συνταγματική ἠθική» πού δέν ταυτίζονται, βέβαια, μέ τό χριστιανικό δόγμα καί πολύ περισσότερο μέ τήν χριστιανική ἠθική (ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιμέρους δογματικές ἐκδοχές καί ἀντιλήψεις).

Ἡ συνταγματική ἀντίληψη γιά τήν ἰδιωτική ζωή, τόν γάμο, τήν οἰκογένεια, τήν ἀμβλωση δέν ταυτίζεται μέ τήν χριστιανική ἀντίληψη, τοῦλάχιστον ὅπως αὐτή ἐκφράζεται ἀπό τά μεγάλα δόγματα. Ἀπό τήν ἀποψη, μάλιστα, αὐτή τό ἑλληνικό Σύνταγμα, πού ἀναγνωρίζει ὡς ἐπικρατοῦσα θρησκεία τήν

θρησκεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, δέν διαφέρει ἀπό τὰ ἄλλα δυτικά ἢ δυτικότερα συντάγματα χωρῶν μέ κυρίαρχη παράδοση εἴτε ρωμαιοκαθολική, εἴτε προτεσταντική, εἴτε μεικτή, εἴτε λαϊκή.

Ὅλος ὁ κορμός τῶν ἀξιακῶν ἐπιλογῶν τοῦ σύγχρονου συνταγματικοῦ κράτους, ὅπως ἡ προστασία τοῦ ἀνθρώπου, τῆς προσωπικότητάς του, τῆς ζωῆς του κ.λπ., ἐκπηγάζει ἀπό μία σύνθετη μήτρα, στήν ὁποία κατέχει τήν δική του βασική καί διακεκριμένη θέση ὁ χριστιανισμός ὑπό ὅλες τίς ἐκδοχές του ὡς συνιστῶσα τοῦ δυτικοῦ πολιτιστικοῦ παραδείγματος. Ἄλλωστε, ὀλόκληρος ὁ λεγόμενος ντεϊσμός καί βέβαια ὁ διαφωτισμός προσδιορίζεται ἐν πολλοῖς σέ σχέση μέ τήν χριστιανική ἀντίληψη ἢ μάλλον μέ μία ἐκδοχή της, ἔντονα ἠθικολογική καί λογοκρατούμενη.

Μπορεῖ στήν Ἑλλάδα ὀρισμένοι νά δίνουν ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν διάταξη τοῦ ἄρθρου 3 περί «ἐπικρατοῦσης θρησκείας» καί στό κανονιστικό περιεχόμενο τοῦ ἄρθρου 16 παρ. 2, πού ἀναγορεύει ὡς σκοπό τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καί τήν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ὑποτιμᾶται, ὅμως, τό γεγονός πῶς συνολικά ὡς πρός τόν κατάλογο τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων (σέ συνδυασμό τόσο μέ τήν Εὐρωπαϊκή Σύμβαση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, ὅσο καί μέ τήν Οἰκουμενική Διακήρυξη καί τὰ διεθνή σύμφωνα προστασίας τόσο τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν, ὅσο καί τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων) ἡ ἑλληνική συνταγματική τάξη ἦταν πάντοτε ἑναρμονισμένη μέ τό δυτικό συνταγματικό πρότυπο.

Μάλιστα, στό κρίσιμο πεδίο τῆς προσωπικῆς ἀσφάλειας ἡ ἑλληνική συνταγματική τάξη εἶναι ἀπό τίς πλέον προοδευτικές. Χαρακτηριστικό εἶναι τό παράδειγμα τῆς θανατικῆς ποινῆς, πού στήν Ἑλλάδα δέν ἐκτελεῖται πρό πολλοῦ, ἔχει ἤδη καταργηθεῖ νομοθετικά, ἐνῶ ἐξακολουθεῖ νά ἐκτελεῖται σέ μεγάλο ἀριθμό Πολιτειῶν στίς Η.Π.Α., οἱ ὁποῖες εἶναι τό ἱστορικά καί θεσμικά καθαρώτερο παράδειγμα θρησκευτικοῦ ἀποχρωματισμοῦ τοῦ κράτους. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ ἄλλες διατάξεις, ὅπως γιά παράδειγμα αὐτή τοῦ ἄρθρου 6, πού ἐγγυᾶται μέσω αὐστηρῶν διαδικασιῶν καί σύντομων

ἀποκλειστικῶν προθεσμιῶν τήν προσωπική ἀσφάλεια σέ περιπτώσεις σύλληψης, προφυλάκισης κ.λπ., ἐνῶ τόσο αὐστηρές ρυθμίσεις δέν ὑπάρχουν σέ πολλές θεσμικά ἀνεπτυγμένες χῶρες.

Ἄλλωστε, ἱστορικά δέν πρέπει νά ὑποτιμοῦμε τό γεγονός πῶς ἡ ἴδια ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση τῆς Ἀνεξαρτησίας τοῦ 1821 εἶχε ἔκδηλες ἀναγωγές στήν μήτρα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Συνταγματισμοῦ, αὐτή δέ καθ' ἑαυτή ἡ ἐπιλογή τῆς κατάρτισης καί ψήφισης τῶν ἐπαναστατικῶν συνταγμάτων (στά ὁποῖα εἰσάγεται ἡ ἔννοια τῆς ἐπικρατοῦσης θρησκείας καί τίθεται ὡς κριτήριο γιά τήν ἑλληνική ἰθαγένεια ἡ χριστιανική πίστη γενικά) εἶναι μία πράξη δηλωτική – τουλάχιστον κατά τήν πρόθεση τῶν συντακτῶν τῶν σχετικῶν κειμένων – φιλελεύθερων καί διαφωτιστικῶν ἀπόψεων. Καί αὐτό παρά τό γεγονός πῶς οἱ περισσότερες Μεγάλες Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς δέν εἶχαν κανένα λόγο νά βλέπουν θετικά τίς ἐξελίξεις ἀπό πλευρᾶς συνταγματικῆς ἰδεολογίας - ἀνεξάρτητα βέβαια ἀπό τίς ἐπιλογές τους στό πεδίο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς σέ σχέση μέ τό «ἀνατολικό ζήτημα» καί τήν τύχη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

10. Ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου ἐπικρατοῦσα Θρησκεία.

Ἡ ἀνεξιθρησκεία καί ἡ ἐλευθερία τῆς λατρείας ἦταν ἀπό τίς πρῶτες ἀξίες πού ὑπερασπίσθηκαν τά νομοθετικά κείμενα καί τά Συντάγματα τοῦ Ἀγῶνα, σέ ἐποχές, μάλιστα, πού σέ μεγάλα εὐρωπαϊκά κράτη δέν εἶχαν βρεῖ ἀκόμα τήν θέση τους στήν δημόσια σφαῖρα. Στήν Νομική Διάταξη τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος ἀναφέρεται ὅτι: «Ὁ Ἕλλην δέν ἐνοχοποιεῖται διά τά θρησκευτικά καί πολιτικά του φρονήματα» καί, ἐπίσης: «χρεωστεῖ νά ὑποφέρει ὅλα τά θρησκευτικά καί πολιτικά φρονήματα τῶν ὁμοίων». Καί στό πρῶτο ἄρθρο τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας προβλέπεται ὅτι: « αθεῖς εἰς τήν Ελλάδα ἐπαγγέλλεται τήν θρησκείαν του ἐλευθέρως καί διά τήν λατρείαν αὐτῆς ἔχει ἴσην ὑπεράσπισιν». Τό πόσο προοδευτικές ἦταν αὐτές οἱ διατυπώσεις γίνεται κατανοητό, ὅταν ἀναλογισθοῦμε πῶς μόνο στήν Γαλλία τήν ἐποχή ἐκείνη

προβλεπόταν ή έλευθερία τής λατρείας και για πρώτη φορά τό έτος 1831 τό Βέλγιο τήν εισήγαγε νομοθετικά στό Σύνταγμά του.

Έτσι, οί ίδιες βάσεις του νεώτερου πολιτικού μας πολιτισμού έμπεριέχουν τήν θρησκευτική ισότητα και έλευθερία. Ταυτόχρονα, οί άνθρωποι πού τίς έθεσαν φρόντισαν νά αναγνωρίσουν τόν ειδικό ρόλο πού διαδραμάτιζε στόν κοινωνικό βίο ή Ορθόδοξη Έκκλησία ως ένας από τούς κύριους παράγοντες για τήν ανάκτηση τής έλευθερίας.

Διατάξεις περί θρησκείας είχε περιλάβει στά δύο πρώτα του άρθρα, κατά τό πρότυπο τών επαναστατικών συνταγμάτων, και τό Σύνταγμα του 1844, πού είχε ψηφιστεί πριν από τήν έκδοση του Πατριαρχικού Τόμου. Στίς διατάξεις αυτές, πού απέτέλεσαν τόν αρχικό πυρήνα για τήν διατύπωση τών αντίστοιχων διατάξεων όλων τών κατοπινών ελληνικών συνταγμάτων μέχρι τίς μέρες μας, καθιερωνόταν ή θρησκεία τής Ορθοδόξου Έκκλησίας ως ή «έπικρατούσα» στην Ελλάδα, μέ άμεση συνέπεια τήν απαγόρευση προσηλυτισμού και κάθε άλλης επεμβάσεως σε βάρος της από τίς άλλες γνωστές θρησκείες, πού ώστόσο ή τέλεση τής λατρείας τους ήταν ανεκτή κάτω από τήν προστασία τών νόμων. Για τήν Έκκλησία τής επικρατούσης θρησκείας ορίζόταν ότι ήταν αυτοκέφαλη, αλλά και δογματικά ένωμένη μέ όλες τίς όμόδοξες Έκκλησίες, ότι έχει ύποχρέωση τηρήσεως τών ιερών κανόνων και ιερών παραδόσεων και ότι (αυτό)διοικείται από Σύνοδο Αρχιερέων.

Οί διατάξεις αυτές επαναλήφθηκαν και στά Συντάγματα του 1864 και του 1911 μέ όρισμένες προσθήκες για τήν έποπτεία τών θρησκευτικών λειτουργιών και για τήν μεταγλώττιση του κειμένου τής Αγίας Γραφής. Ουσιώδης καινοτομία στά επόμενα Συντάγματα, τό βραχύβιο του 1925 και τό του 1927, ήταν ή ρητή κατοχύρωση τής έλευθερίας τής θρησκευτικής συνειδήσεως, όποτε ή ανεξιθρησκεία πού υπήρχε μέχρι τότε μεταβλήθηκε σε θρησκευτική έλευθερία. Τήν διάταξη αυτή περιέλαβε και τό αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1952, πού βασικά επαναλαμβάνει στά άρθρα 1 και 2 τίς διατάξεις για τήν θρησκεία μέ τήν διατύπωση του 1911.

Ο όρος «ἐπικρατοῦσα θρησκεία», πού τώρα περιλαμβάνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 3 του Συντάγματος 1975 μέ τίς ἐπιγενόμενες ἀναθεωρήσεις του (1986/2001/2008), προβληματίζει ἀπό τότε πού πρωτοεμφανίστηκε σέ ἑλληνικό συνταγματικό κείμενο. Ὑπάρχουν, ὅμως, στόν προβληματισμό αὐτό δύο σταθερά σημεῖα ἀναφορᾶς, πού μέ ἐλάχιστες ἀποκλίσεις γίνονται δεκτά τόσο ἀπό τήν θεωρία, ὅσο καί ἀπό τήν νομολογία. Τό **πρῶτο** σημεῖο εἶναι ὅτι «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» σημαίνει θρησκεία τῆς συντριπτικῆς πλειονοψηφίας του ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Τήν ἀποψη αὐτή ὑποστηρίζουν οἱ καθηγητές κ. Ἀρ. Μάνεσης καί Κ. Βαβοῦσκος σέ κοινή γνωμοδότηση τους. Κατά συνέπεια, δέν ἔχει ὁ ὅρος «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» στό Σύνταγμα του 1975 τό ἴδιο περιεχόμενο, ὅπως στά μέχρι τότε, δέν σημαίνει δηλαδή πλέον τήν επίσημη θρησκεία πού τυγχάνει ιδιαίτερης, προνομιακῆς μεταχειρίσεως, ἀλλά μόνο τήν ἀριθμητικῶς ἐπικρατοῦσα θρησκεία, τήν θρησκεία τῆς συντριπτικῆς πλειονότητας του ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Τήν αὐτή ἀποψη ὑποστηρίζει καί ὁ Καθηγητής Κωνσταντῖνος Σταμάτης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι: «...ἡ ἔννοια τῆς «ἐπικρατούσας θρησκείας» στό ἀρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος εἶναι περιγραφική. Ἀπλῶς ἀποδίδει τό ἐμπειρικό γεγονός, ὅτι στήν Ἑλλάδα ἡ μέγιστη μερίδα του πληθυσμοῦ ἀκολουθεῖ συγκεκριμένο θρησκευμα. Δέν πρόκειται καθόλου γιά θρήσκευμα πού «ἐπικρατεῖ» ἢ ὑπερέχει ἐναντι τῶν ἄλλων».

Ο Καθηγητής Συνταγματικοῦ Δικαίου καί πρῶην Ὑπουργός, Εὐάγγελος Βενιζέλος, δέχεται ὅτι ἡ ἐπίμαχη διάταξη του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος, ὡς κανονιστικά συμπληρωματική ἀπό τό ἀρθρο 13 του Συντάγματος, περιβάλλει μέ μία θεσμική ἐγγύηση τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μέ περιεχόμενο πραγματολογικό νομικά κρίσιμο, ἀφοῦ περιγράφει αὐτή ὡς τό πολυπληθέστερο συλλογικό ὑποκείμενο ἀσκήσεως τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Ἐν ὄψει του ὅτι οἱ θεσμικές ἐγγυήσεις ἀναφέρονται σέ θεσμούς εἴτε του δημοσίου εἴτε του ιδιωτικοῦ δικαίου, ἡ ἀποψη του Εὐάγγελου Βενιζέλου προδήλως ἐκλαμβάνει τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς θεσμό του δημοσίου δικαίου.

Αντίθετη ἐρμηνευτική ἄποψη γιά τόν ὄρο «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» ἔχουν οἱ Καθηγητές Κ. Κυριαζόπουλος καί Μ. Σταθόπουλος. Ἐχοντας ὡς γνώμονα ἐρμηνείας τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας (ἄρθρο 1 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος), «πῶς εἶναι δυνατόν, λοιπόν,», ἀναρωτιέται ὁ Μ. Σταθόπουλος, «μέ βάση τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τό Κράτος νά μήν ἐκπροσωπεῖ καί ἐκείνους πού εἶναι ἔξω ἀπό τήν ἐπικρατοῦσα Ἐκκλησία; Εἶναι θέμα ἰσότητος σέ τελευταία ἀνάλυση».

Ὁ δέ Κ. Κυριαζόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι τό Σύνταγμα ἀναγνωρίζει τιμητικά τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς «πρώτη μεταξύ ἴσων» μέ νομικές, ὅμως, συνέπειες στήν σχέση τῆς μέ τό Κράτος. Ἐδῶ ἔχω τήν γνώμη ὑπάρχει προφανῆ παρανόηση τῆς ἀπόψεως περί «συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», ἀκριβῶς ἐπειδή οἱ ὑποστηρικτές τῆς ξεκινοῦν ἀπό τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἡ ὁποία ὑπαγορεύει τήν ἰσότητα ὅλων τῶν θρησκείων.

Τό **δεύτερο** σημεῖο εἶναι ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῆς θρησκείας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ὡς ἐπικρατούσης δέν συνιστᾶ λόγο περιορισμοῦ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ὅσων δέν πιστεύουν στήν θρησκεία αὐτή καί ὅσων δέν ἀνήκουν στήν ἀντίστοιχη ἐκκλησία. Μέσα στό πλαίσιο πού διαμορφώνεται κατά τόν τρόπο αὐτό ὑποστηρίζεται καί ἡ ἄποψη ὅτι «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» σημαίνει ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους, ὅπως καί ἡ πιό προσεκτική ἄποψη ὅτι ὁ ὄρος αὐτός ἀποδίδει ἀπλῶς τήν ἱστορικά ἐπιβεβλημένη τιμή στήν θρησκεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, λόγω ἀφενός μὲν τῶν ἱστορικῶν τῆς δεσμῶν μέ τήν ἑλληνική πολιτεία, ἀφετέρου δέ τῆς συμβολῆς τῆς στήν διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ ὄρος «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» ἔχει ἓνα περιεχόμενο ἀφενός μὲν ἱστορικό καί πολιτισμικό, τό ὁποῖο, ὅμως, δέν εἶναι νομικά κρίσιμο, ἀφετέρου δέ ἓνα περιεχόμενο πραγματολογικό, πού εἶναι νομικά κρίσιμο, ἐφ' ὅσον περιγράφει τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς τό πολυπληθέστερο συλλογικό ὑποκείμενο ἄσκησης τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ὑπό ὅλες τίς ἐκδοχές καί σέ σχέση πάντοτε μέ ὅλο τόν ἄλλο κατάλογο τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων, πού συνήθως

συρρέουν μέ τήν άσκηση (άτομική ή όμαδική) τοῦ δικαιώματος στήν προστασία τῆς θρησκευτικῆς έλευθερίας (συνέρχεσθαι, συνεταιρίζεσθαι, ισότητα, έλευθερία τοῦ λόγου καί τοῦ τύπου κ.ο.κ.). Τό γεγονός αυτό έξηγεῖ καί ιστορικά καί πραγματολογικά αλλά καί νομικά τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον τοῦ Συντάγματος γιά τήν Ορθόδοξη Έκκλησία. Η ύπαρξη ειδικῆς συνταγματικῆς διάταξης καί ειδικοῦ νομοθετικοῦ πλαισίου ένδέχεται νά οδηγεῖ σέ προνομιακή μεταχείριση τῆς Ορθοδόξου Έκκλησίας σέ σχέση μέ άλλες Έκκλησίες ή γενικώτερα μέ άλλες θρησκευτικές συσσωματώσεις καί νά ώθει άμεσα ή έμμεσα σέ περιορισμό τῆς δικῆς τους θρησκευτικῆς έλευθερίας. Άν αυτό συμβαίνει, τότε εἶναι άπαραδέκτο καί ανεπίτρεπτο κατά τό άρθρο 13 τοῦ Συντάγματος καί αντιβαίνει στήν συστηματική έρμηνεία καί τήν πρακτική έναρμόνιση τῶν άρθρων 3 καί 13 τοῦ Συντάγματος.

Αντιθέτως, ή ύπαρξη ειδικῆς συνταγματικῆς διάταξης καί ειδικοῦ νομοθετικοῦ πλαισίου γιά τήν Ορθόδοξη Έκκλησία εἶναι συνταγματικά θεμιτή καί ανταποκρίνεται στήν συστηματική καί έναρμονισμένη έρμηνεία τῶν άρθρων 3 καί 13 τοῦ Συντάγματος, όταν άφ' ενός μέν προστατεύει τήν Ορθόδοξη Έκκλησία ώς τό πολυπληθέστερο συλλογικό ύποκείμενο τῆς θρησκευτικῆς έλευθερίας στήν άσκηση καί απόλαυση τῆς έλευθερίας αὐτῆς, άφ' έτέρου δέ, λόγω διαστάσεων πού έχει κοινωνικά καί πραγματολογικά τό ζήτημα αυτό, στοχεύει στήν όργάνωσή του, έτσι ώστε νά διαμορφώνεται ό αναγκαῖος χῶρος άκώλυτης άσκησης τῆς θρησκευτικῆς έλευθερίας τῶν άλλων. Τό τελευταῖο αυτό σημείο έχει ιδιαίτερη σημασία καί γίνεται αντιληπτό, όταν αναλογιστεῖ κάποιος τί μπορεί, όταν τό συντριπτικά πολυπληθέστερο συλλογικό ύποκείμενο άσκησης τοῦ δικαιώματος στήν θρησκευτική έλευθερία καί τῶν άλλων συνταγματικῶν δικαιωμάτων πού συρρέουν μέ αὐτήν αποφασίσει νά άσκήσει μέ έντατικό, επίμονο καί «έπιθετικό» τρόπο τά δικαιώματά του. Τότε χωρίς νά ύπάρχει τό άρθρο 3 ή χωρίς νά γίνεται έπίκλησή του, μέ μόνη τήν έπίκληση τῆς θρησκευτικῆς έλευθερίας καί τοῦ άρθρου 13, θά μπορούσαν

όλες οί λειτουργίες τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν καί ἄρα ὁ δημόσιος βίος στό σύνολό του, νά ἀποκτήσουν ἕναν ἀσφυκτικό «θρησκευτικό» χαρακτήρα.

Αὐτό ἄλλωστε συμβαίνει, λιγότερο ἢ περισσότερο, σέ κράτη πού ὡς τέτοια διαθέτουν τά συνταγματικά καί λοιπά νομικά χαρακτηριστικά του θρησκευτικοῦ ἀποχρωματισμοῦ, τοῦ χωρισμοῦ Κράτους καί Ἐκκλησίας καί τοῦ πλήρους σεβασμοῦ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, οί ἀντίστοιχες, ὅμως, κοινωνίες ζοῦν καί κινοῦνται κάτω ἀπό τήν ἔντονη καί πρακτικά ὀργανωμένη ἐπιβολή πολύ συγκεκριμένων θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ρωμαιοκαθολικῶν (ὅπως στήν Ἰσπανία, τήν Πορτογαλία καί τήν Ἰταλία) ἢ προτεσταντικῶν (ὅπως στίς Η.Π.Α.) ἢ καί τῶν δύο (ὅπως στήν Γερμανία, τό Βέλγιο ἢ τήν Ἑλβετία).

Υπάρχουν, ἐπίσης, εὐρωπαϊκές χῶρες, στίς ὁποῖες θεσπίζεται ἐπίσημη ἢ κρατική θρησκεία καί στίς ὁποῖες ὁ ἀρχηγός τοῦ κράτους εἶναι καί ἀρχηγός τῆς κρατικῆς ἐκκλησίας (ὅπως στό Ἡνωμένο Βασίλειο καί τήν Νορβηγία).

Ἡ «ἐπικρατοῦσα» θρησκεία συνδέεται μέ τίς ποικίλες, πολύπλοκες καί ἀντιφατικές διεργασίες τῆς δημιουργίας τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνικῶν κρατῶν καί εἰσάγεται στά ἑλληνικά ἐπαναστατικά συνταγματικά κείμενα, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τήν Νομική Διάταξη τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος, ὅπως προαναφέραμε.

Υπάρχουν, ὅμως, καί δύο προφανεῖς σκοπιμότητες μέ τίς ὁποῖες συνδέεται ἱστορικά ἡ ἔννοια τῆς «ἐπικρατοῦσης» θρησκείας: Ἡ εἰσαγωγή, **πρῶτον**, ἑνός ἀπλοῦ καί σαφοῦς κριτηρίου γιά τήν αὐτόματη ἀπονομή τῆς ἑλληνικῆς ἰθαγένειας καί τήν συγκρότηση τοῦ λαοῦ τοῦ ὑπό διαμόρφωση ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους. Καί ἡ δέσμευση, **δεύτερον**, τοῦ μελλοντικοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους (πού κατά πᾶσα πιθανότητα θά προερχόταν ἀπό τίς εὐρωπαϊκές αὐλές τῆς ἐποχῆς καί ἄρα θά ἦταν καθολικός ἢ – κατά σαφῆ προτίμηση – προτεστάντης τό θρήσκευμα) ὡς πρός τό θρήσκευμα τῆς συντριπτικῆς πλειονοψηφίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τό ὁποῖο καί ἔπρεπε νά σεβαστεῖ. Ἄρα στήν ἔννοια αὐτή ὑπάρχει – γιά τά ἑλληνικά δεδομένα – ἕνα «ἀμυντικό» στοιχεῖο σέ σχέση μέ τόν

μελλοντικό βασιλέα και όχι ένα ή μόνο ένα στοιχείο επιβολής σε σχέση με τους μη ορθοδόξους κατοίκους της επικράτειας του νέου κράτους.

11. Η διαδικασία Αναθεώρησης του Συντάγματος.

Από τον Ιούλιο του 2016 συστήθηκε με απόφαση του Πρωθυπουργού, κ. Αλέξη Τσίπρα, η Έπιτροπή Διαλόγου για την Συνταγματική Αναθεώρηση. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι το Σύνταγμα της Ελλάδος του 1975 έχει υποστεί μέχρι σήμερα τρεις Αναθεωρήσεις των ετών 1986, 2002 και 2008 αντίστοιχως. Μεμονωμένα πρόσωπα και φορείς κατέθεσαν τις προτάσεις τους στους δύο κύκλους ηλεκτρονικής διαβούλευσης (μέ τους κωδικούς του TAXIS). Ένας από τους θεματικούς άξονες ήταν και η σχέση Κράτους - Έκκλησίας.

Πρίν προχωρήσουμε στην ανάλυση των μελετωμένων αλλαγών που αφορούν στις σχέσεις Έκκλησίας – Πολιτείας, κατά την αναθεωρητική διαδικασία του ισχύοντος Συντάγματος 1975, προς ενημέρωση του Σεπτου Σώματος της Ιεραρχίας, θα πρέπει να προβούμε σε μία σύντομη αναφορά στο άρθρο 110 του Συντάγματος, το οποίο ορίζει την αναθεωρητέα διαδικασία και έχει ως εξής:

- «1. Οί διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη οιοβουλευτική Δημοκρατία, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων: 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26.
2. Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος διαπιστώνεται με απόφαση της ούλης που λαμβάνεται, ύστερα από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστον μήνα. Μέ την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν.
3. Αφού ή αναθεώρηση αποφασιστεί από τη ούλη, ή επόμενη ούλη, κατά την πρώτη σύνοδό της, αποφασίζει με την

ἀπόλυτη πλειοψηφία τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν της σχετικά μέ τίς ἀναθεωρητέες διατάξεις.

4. Ἄν ἡ πρόταση γιά ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος ἔλαβε τήν πλειοψηφία τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν, ὄχι ὁμως καί τήν πλειοψηφία τῶν τριῶν πέμπτων, σύμφωνα μέ τήν παράγραφο 2, ἡ ἐπόμενη οὐλή κατά τήν πρώτη σύνοδό της μπορεῖ νά ἀποφασίσει σχετικά μέ τίς ἀναθεωρητέες διατάξεις μέ τήν πλειοψηφία τῶν τριῶν πέμπτων τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν της.
5. ἄθε ψηφιζόμενη ἀναθεώρηση διατάξεων τοῦ Συντάγματος δημοσιεύεται στήν Ἐφημερίδα τῆς υβερνήσεως μέσα σέ δέκα ἡμέρες ἀφότου ἐπιψηφιστεῖ ἀπό τή οὐλή καί τίθεται σέ ἰσχύ μέ εἰδικό ψήφισμά της.
6. Δέν ἐπιτρέπεται ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος πρῖν περάσει πενταετία ἀπό τήν περάτωση τῆς προηγούμενης.»

Ἡ ἀναθεωρητική διαδικασία τοῦ Συντάγματος, σύμφωνα μέ τὸ προαναφερόμενο ἄρθρο ἐκκινεῖ μέ πρόταση τουλάχιστον 50 βουλευτῶν, προερχομένων καί ἀπό τήν κοινοβουλευτική μειοψηφία. Ἡ κυβέρνηση δεσμεύεται νά προχωρήσει στήν συγκρότηση Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀναθεώρησης. Τότε μόνο θά διαπιστωθεῖ ἂν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἢ ὄχι ἡ ἀπαιτούμενη σύγκλιση καί διάλογος γιά τίς ἀναθεωρητέες διατάξεις.

Ἄλλωστε, ἡ προαναθεωρητική Βουλή διαπιστώνει τήν ἀνάγκη ἀναθεώρησης, ὀριοθετώντας ὄχι τήν οὐσία, ἀλλά τήν ἔκταση τοῦ ἀναθεωρητικοῦ διαβήματος. Τὸ πρῶτο θά τὸ πράξει ἡ δεύτερη Βουλή, ἡ ὁποία θά προσδώσει περιεχόμενο στις ἀναθεωρητέες διατάξεις. Κατὰ τήν ἐκτίμηση πολιτικῶν ἀναλυτῶν καί ἡ σύνθεση τῆς παρούσης Βουλῆς καί ἡ πιθανολόγηση τῆς σύνθεσης τῆς ἐπομένης Βουλῆς, φαίνεται πῶς εὐνοοῦν μία καταρχὴν συμφωνία τῶν πολιτικῶν δυνάμεων στήν διαπιστωμένη ἀνάγκη ἀναθεώρησης ὀρισμένων διατάξεων τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος 1975, οἱ ὁποῖες ὑπόκεινται σέ ἀναθεώρηση κατὰ ρητὴ πρόβλεψη τοῦ Συντάγματος. Αὐτό, ἄλλωστε, ἐνισχύεται, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ διαδικαστικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἄρθρου 110 παρ. 2-6, πού προβλέπουν τήν ἐναλλαγὴ τῶν πλειοψηφιῶν. Καί ἡ εἰδική

αύξημένη τῶν 3/5 ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόλυτη τῶν 150 βουλευτῶν φαντάζουσαν ἐπιτεύξιμες μὲ τὴν ἐνεργοποίηση τῆς διαδικασίας ἀπὸ τὴν παροῦσα Βουλὴ.

Σημαντικὸ κείμενο καὶ χαρακτηριστικὸ, τὸ ὁποῖο ἐστάλη στὴν διαβούλευση, εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου κ. Ἰεροθέου μὲ τίτλο: «Χωρισμός ἢ σχέσεις μεταξύ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας». Ἐπίσης, τέτοια κείμενα καὶ προτάσεις δημοσίευσαν καὶ οἱ Σεβ. Μητροπολίτες: Πειραιῶς κ. Σεραφεῖμ, Σύρου κ. Δωρόθεος, Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος, καθὼς καὶ Καθηγητὲς Πανεπιστημίου, πολιτικοὶ κ.λπ.

Ἐπίσης, παραδόθηκαν στὴν δημοσιότητα καὶ δύο κείμενα Ἐπιτροπῶν:

α) Ἡ «Πρόταση γιὰ μιὰ προοδευτικὴ αναθεώρηση τοῦ Συντάγματος» (27.3.2017), ἔργο μιᾶς ὁμάδας ἐργασίας νομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημόνων πού συγκροτήθηκε μετὰ ἀπὸ πρόσκληση καὶ μὲ τὸν συντονισμό τοῦ Καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Κατρούγκαλου καὶ σημερινοῦ Ἀναπληρωτῆ Ὑπουργοῦ Εὐρωπαϊκῶν Ὑποθέσεων, στὴν ὁποία συμμετεῖχαν οἱ Καθηγητὲς Χριστόφορος Βερναρδάκης, Ἀνδρέας Δημητρόπουλος, Κώστας Ζώρας, Ἡλίας Νικολόπουλος, Κώστας Χρυσόγονος. Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς συνεισέφεραν προτάσεις καὶ ἄλλοι Συνταγματολόγοι.

Τὸ σχέδιο περιλαμβάνει πέντε ἄξονες, μὲ σκοπὸ τὴν πλήρη ἐπαναθεμελίωση τοῦ πολιτεύματος σὲ δημοκρατικότερη βάση:

- 1^{ος} ἄξονας: *Μία νέα ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ πολιτεύματος*
- 2^{ος} ἄξονας: *Διακριτότητα Κράτους - Ἐκκλησίας*
- 3^{ος} ἄξονας: *Καθιέρωση θεσμῶν ἀμεσης δημοκρατίας*
- 4^{ος} ἄξονας: *Ἰσχυροποίηση τοῦ κράτους δικαίου*
- 5^{ος} ἄξονας: *Θωράκιση τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν*

Στὸν 2^ο ἄξονα: *Διακριτότητα Κράτους - Ἐκκλησίας* περιλαμβάνονται τὰ ἑξῆς:

- «Ρητὴ κατοχύρωση τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητας τοῦ Κράτους μὲ ἀναγνώριση τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς ἱστορικὰ ἐπικρατοῦσης θρησκείας (ἄρθρο 3).

- Κατοχύρωση τῆς ὑποχρεωτικότητας τοῦ πολιτικοῦ μόνου ὄρκου στίς ὀρκωμοσίες τῶν αἰρετῶν τοῦ πολιτεύματος, τῶν δικαστῶν καί τῶν λοιπῶν δημοσίων λειτουργῶν (ἄρθρο 13).

β) Τό «Καινοτόμο Σύνταγμα» (5.6.2016), πρόταση τῶν καθηγητῶν Ν. Ἀλιβιζάτου, Γ. Γεραπετρίτη, Γ. Κτιστάκι, Στ. Μάνου, Φ. Σπυροπούλου, μέ ἀντίστοιχες θέσεις.

Ἄν καί ἡ συνταγματική ἀναθεώρηση γιά τό ἐπίμαχο θέμα εἶχε θεωρηθεῖ «χρυσή εὐκαιρία» ἀπό ἀρκετούς, ἐν τούτοις, ὅπως διαφαίνεται, ἀπό τόν δημόσιο διάλογο πού διεξάγεται γιά τήν ἀναθεώρηση συνταγματικῶν διατάξεων πού ἀφοροῦν τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας δέν γίνεται ἀναφορά στόν διαχωρισμό Κράτους - Ἐκκλησίας, ἀλλά στόν ἐπαναπροσδιορισμό ἢ ἐξορθολογισμό τῶν σχέσεών τους.

Ὁ ὁμότιμος καθηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί Ἀκαδημαϊκός κ. Μιχάλης Σταθόπουλος, σέ συνέντευξη πού παραχώρησε σχετικά μέ τό θέμα αὐτό δηλώνει χαρακτηριστικά: «κακῶς γίνεται λόγος γιά χωρισμό. Δέν πρόκειται περί χωρισμοῦ οὔτε εἶναι σωστό νά χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος χωρισμός Ἐκκλησίας - Κράτους, γιατί πολλοί τό παρεξηγοῦν, σάν νά ἐπρόκειτο γιά πλήρη καί μή φιλική διακοπή τῶν σχέσεων τῶν δύο μερῶν. Καλύτερος χαρακτηρισμός εἶναι: σύστημα διάκρισης ἀρμοδιοτήτων, πού δέν εἶναι παρεξηγήσιμος».

Τό ζήτημα, λοιπόν, τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ ὑφισταμένου συνταγματικοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας – Πολιτείας εἶναι δύσκολο. Ἀπαιτεῖ σοβαρό καί νηφάλιο προβληματισμό, ἀπαιτεῖ ὑπαρξή ἐμπιστοσύνης μεταξύ τῶν διαλεγομένων θεσμῶν Ἐκκλησίας καί Πολιτείας (Κράτους) καί εἰλικρίνεια τῶν προθέσεων.

Γιά τούς λόγους αὐτούς δέν πρέπει νά τίθεται τόσο ἐπιπόλαια γιά ἐπικοινωνιακούς καί μόνο λόγους ἢ γιά ἰδιοτέλειες καί νά προβάλλεται ἀπό τά μέσα ἐνημέρωσης καί δικτύωσης μέ ἔντονο τρόπο, οὕτως ὥστε νά δυσχεραίνει τήν ὅλη προσέγγιση ἀντί νά διευκολύνει τήν προσπάθεια ἔναρξης μιᾶς ἐποικοδομητικῆς διαδικασίας καί τό οὐσιαστικώτερο νά

διχάζει τήν ἑλληνική κοινωνία. Ἡ δυσχέρεια αὐτή μάλιστα γίνεται ὀξύτερη, ὅταν κάποιοι κύκλοι προσπαθοῦν ἐκ τῶν προτέρων νά προκαλέσουν ἔνταση ἢ καί πόλωση μεταξύ τῶν δύο θεσμῶν. Ὀλόκληρη ἡ διαδικασία πρὸς μία τέτοια ἀναθεώρηση, ἡ ὁποία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τήν ἀνάγνωση καί μόνο τοῦ ἄρθρου 110 τοῦ Συντάγματος, εἶναι πολύπλοκη καί ἐπίπονη, ἀπαιτεῖ ὠριμότητα θέσεων καί προτάσεων.

Τίθενται, λοιπόν, βασικά ἐρωτήματα πρὸς ἀπάντηση. Τί εἶναι αὐτή ἡ ἀναθεώρηση; Τί ἐκφράζει; Ποιά μορφή σχέσεων Ἐκκλησίας – Πολιτείας ἐπιθυμεῖ νά ὀριοθετήσῃ; Ποιό εἶναι τό περιεχόμενο τῶν λεγομένων «διακριτῶν ρόλων ἢ τοῦ θρησκευτικὰ οὐδέτερου Κράτους» ἢ πῶς ὀρίζεται τό «σύστημα διάκρισης ἀρμοδιοτήτων», ὅπως ὑποστηρίζει ἡ ἄλλη πλευρά, «καί τί θά ἀφοροῦν τα παραπάνω»;, ἀναρωτιέται σε πρόσφατο δημοσίευσμά του ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος (περιοδικό HOT DOC, 15-72018).

12. Τό ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος καί ἡ θρησκευτική οὐδετερότητα

Τό ἰσχύον Σύνταγμα τοῦ 1975 ρυθμίζει τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Κράτους κατὰ τρόπο σημαντικά διαφορετικό ἀπὸ αὐτόν τῶν προγενεστέρων ἑλληνικῶν συνταγμάτων. Τέμνει δέ τό ζήτημα περὶ τῶν σχέσεων καί ἱστορικά – γιατί σηματοδοτεῖ μία ἄλλη περίοδο στίς σχέσεις αὐτές – καί νομικά. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας στό βιβλίό του «Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος ὑπὸ τό πρίσμα τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐμπειρίας» (ἐκδ. Α.Α. Λιβάνη, Ἀθήνα 2010, σελ. 65 ἐπ.) ἀναφέρει: «οἱ διακριτοὶ ρόλοι προκύπτουν ἀπὸ τήν συγκρότηση τοῦ περιγράμματος τοῦ κράτους δικαίου, δηλαδή ἀπὸ τήν συνταγματική καί ἔννομη τάξη καί εὐρίσκονται στά ὅρια τῆς ἐκκοσμικεύσεως τῶν σχέσεων Κράτους καί Ἐκκλησίας, ὑφισταμένου τοῦ πολυθρύλητου διαχωρισμοῦ». Τήν αὐτή ἀποψη ὑποστηρίζει καί ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Πειραιῶς κ. Σεραφεῖμ σε πρόσφατο κείμενό του (πόσο σοβαρές εἶναι οἱ σκέψεις Ἀνεθεώρησης τοῦ Συντάγματος στή σχέση Ἐκκλησίας – Πολιτείας; 2-7-2018).

Ἡ συνταγματική ρύθμιση τῶν σχέσεων Κράτους καί Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι ἐντεταγμένη στό εὐρύτερο συνταγματικό πλαίσιο, μέ τό ὁποῖο ρυθμίζονται οἱ σχέσεις Κράτους καί θρησκευτικοῦ φαινομένου, δηλαδή οἱ σχέσεις τοῦ Κράτους μέ ὅλες ἀδιακρίτως τίς θρησκεῖες ἢ τά δόγματα καί μέ ὅλες τίς ἐκκλησίες, καθώς καί μέ τήν κάθε θρησκευτική συσσωμάτωση ἢ μέ κάθε ἄτομο πού θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἄθεο, ἄθρησκο ἢ ἀγνωστικιστή ἢ μέ κάθε ἔνωση προσώπων (μέ ἢ καί χωρίς νομική προσωπικότητα) πού διέπονται ἀπό ἀνάλογες ἢ ἄλλες ἢ ὁποιοσδήποτε ἀντιλήψεις ὡς πρός τό θεῖο.

Τό συνταγματικό αὐτό πλαίσιο συγκροτεῖται ἀπό τά ἄρθρα: 3, 13 περί θρησκευτικῆς ἐλευθερίας (ἢ παράγραφος 1 τοῦ ὁποίου ἀνήκει μάλιστα στόν σκληρό πυρῆνα τῶν μὴ ὑποκειμένων σέ ἀναθεώρηση διατάξεων), ἀλλά καί ἀπό τό ἄρθρο 4 παρ. 6 (γιά τήν ὑποχρέωση κάθε Ἑλληνα πού μπορεῖ νά φέρεי ὄπλα νά συντελεῖ στήν ἄμυνα τῆς πατρίδας, σέ συνδυασμό μέ τήν παράγραφο 4 τοῦ ἄρθρου 13, πού ὀρίζει ὅτι κανένας δέν μπορεῖ νά ἀπαλλαγεῖ, ἐξ αἰτίας θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀπό τήν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεων του πρός τό κράτος ἢ νά ἀρνηθεῖ νά συμμορφωθεῖ πρός τούς νόμους), τό ἄρθρο 16 παρ. 2, πού ἀναγορεύει σέ σκοπό τῆς παιδείας καί τήν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ἀλλά καί ἀπό ὅλες τίς διατάξεις περί συνταγματικῶν δικαιωμάτων (ἄρθρα 4-25), ἡ ἄσκηση τῶν ὁποίων μπορεῖ νά γίνεται καί γιά θρησκευτικούς λόγους, εἴτε ἀτομικά εἴτε ὁμαδικά.

Τά ἄρθρα αὐτά ἐρμηνεύονται πλέον σέ συνάρτηση μέ δύο ἄλλα νομικά κείμενα ὑπερνομοθετικῆς ἰσχύος, ἐπειδή ἡ χώρα μας εἶναι μέλος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως μέ εὐρωπαϊκό προσανατολισμό:

α) Τήν Συνθήκη τοῦ Ἀμστερνταμ, πού προαναφέραμε, ὅπου δηλώνεται ὅτι οἱ σχέσεις Κρατῶν - Μελῶν μέ τίς διάφορες ἐκκλησίες καί θρησκευτικές συσσωματώσεις, ρυθμίζονται ἀπό τό ἐθνικό δίκαιο κάθε Κράτους - Μέλους.

β) Τά ἄρθρα 9 καί 11 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου (ΕΣΔΑ), τό 1^ο Πρόσθετο Πρωτόκολλο Ε.Σ.Δ.Α. ἄρθρο 2 καί τό Σύμφωνο Ἀτομικῶν καί Πολιτικῶν Δικαιωμάτων (ἄρθρο 2, 18, 20 παρ. 2, 26, 27), τά

όποια κατοχυρώνουν τήν θρησκευτική ἐλευθερία καί τήν θρησκευτική αὐτονομία τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί συσσωματώσεων, ὡς συλλογικό δικαίωμα, ἔναντι τῶν Κρατῶν - Μελῶν τῆς Συμβάσεως.

Ἄρθρο 3: (Σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας)

1. Ἐπικρατοῦσα θρησκεία στήν Ἑλλάδα εἶναι ἡ θρησκεία τῆς Ανατολικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας, πού γνωρίζει κεφαλή της τόν ὕριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό, ὑπάρχει ἀναπόσπαστα ἐνωμένη δογματικά μέ τή Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης καί μέ κάθε ἄλλη ὁμόδοξη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ τηρεῖ ἀπαρασάλευτα, ὅπως ἐκεῖνες, τούς ἱερούς ἀποστολικούς καί συνοδικούς κανόνες καί τίς ἱερές παραδόσεις. Εἶναι αὐτοκέφαλη, διοικεῖται ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο τῶν ἐν ἐνεργείᾳ Ἀρχιερέων καί ἀπό τή Διαρκῆ Ἱερά Σύνοδο πού προσέρχεται ἀπό αὐτή καί συγκροτεῖται ὅπως ὀρίζει ὁ Κανονιστικός Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας, μέ τήρηση τῶν διατάξεων τοῦ Πατριαρχικοῦ Τόμου τῆς 29^{ης} Ἰουνίου 1850 καί τῆς Συνοδικῆς Πράξης τῆς 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1928.
2. Τό ἐκκλησιαστικό καθεστῶς πού ὑπάρχει σέ ὀρισμένες περιοχές τοῦ Κράτους δέν ἀντίκειται στίς διατάξεις τῆς προηγούμενης παραγράφου.
3. Τό κείμενο τῆς Ἀγίας Γραφῆς τηρεῖται ἀναλλοίωτο. Ἡ ἐπίσημη μετάφρασή του σέ ἄλλο γλωσσικό τύπο ἀπαγορεύεται χωρίς τήν ἔγκριση τῆς Αὐτοκέφαλῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Μεγάλῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας στήν Κωνσταντινούπολη.

Τό ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975, ἔγινε δεκτό ὡς καινοτόμο σέ ἄρκετά σημεία, σέ σχέση μέ τά προγενέστερα Ἑλληνικά Συντάγματα. Θεωρήθηκε, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἱστορική ἐρμηνεία τῆς διάταξης καί τίς προπαρασκευαστικές ἐργασίες τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975, λιγότερο ριζοσπαστικό ἀπό τόν (πλήρη) χωρισμό Κράτους καί Ἐκκλησίας, ἀλλά

πάντως ως ένα ισχυρό βήμα προς την κατεύθυνση της χαλάρωσης των σχέσεων.

Πιό συγκεκριμένα, θεωρήθηκε από την Έκκλησία ως φραγμός στις πολιτειοκρατικές επεμβάσεις στο έσωτερικό της και ιδίως στον τρόπο διοίκησης και κυρίως στον τρόπο συγκρότησης της Ίεραρχίας (τόσο της Ίεραρχίας, όσο και της Διαρκούς), μετά την νωπή τότε εμπειρία της δικτατορίας και των αριστίνδην συνόδων που αυτή συγκρότησε με «συντακτικές πράξεις». Θεωρήθηκε, όμως, επίσης ως σημαντικό βήμα προς την έναρμόνιση του άρθρου 3 με το ευρύτερο πλαίσιο της συνταγματικής προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το άρθρο 13. Είναι, μάλιστα, ευρύτατα αποδεκτή η θέση πως το άρθρο 3 δεν μπορεί σε καμμία περίπτωση να ερμηνευθεί ότι εισάγει περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας των μη ὀρθοδόξων.

Άλλωστε, είναι εύρος ο κατάλογος των διαφορών που χωρίζουν το Σύνταγμα του 1975 από τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα ως προς μία σειρά θεμάτων που αφορούν όμως την θρησκευτική ελευθερία. Πράγματι, η μεγάλη μεταβολή που επιφέρει το Σύνταγμα του 1975 σε σχέση με τα προγενέστερα συντάγματα είναι ο διαχωρισμός του χαρακτηρισμού της θρησκείας της Ὀρθόδοξης Έκκλησίας ως «ἐπικρατούσης» και ἄρα του πεδίου ἐφαρμογῆς του άρθρου 3, από το πεδίο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας: η διάταξη του άρθρου 3 δεν λειτουργεί και δεν μπορεί να λειτουργήσει ως κάμψη της θρησκευτικής ελευθερίας. Περιβάλλει με μία θεσμική ἐγγύηση την Ὀρθόδοξη Έκκλησία ως ὑποκείμενο και φορέα της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλά δεν εισάγει ούτε εὐθέως ούτε ἐκ τοῦ πλαγίου περιορισμούς στην θρησκευτική ελευθερία ὁποιοδήποτε ἄλλου.

Τό άρθρο 3 του Συντάγματος διασφαλίζει και ἐγγυᾶται τό ὑφιστάμενο καθεστώς:

α) τῶν σχέσεων τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας πρὸς τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καί πρὸς τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, ἀλλὰ καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο (ἄρθρ. 3, 18 παρ. 8, 105).

β) τήν διοικητική αὐτοτέλεια καί τό Αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ἄρθρ. 3 παρ. 1 ἔδαφ. γ') ὀριοθετεῖ τήν παρέμβαση τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας καί ἐγγυᾶται τήν αὐτονομία καί τό αὐτοδιοικητό τῆς καί τήν ὑπαγωγή τῆς στό Σύνταγμα, ὅπως καί κάθε ἄλλης γνωστῆς θρησκείας ἢ Κοινότητας.

γ) τόν σεβασμό καί τήν ἀπαρασάλευτη τήρηση τῶν ἱερῶν ἀποστολικῶν καί συνοδικῶν κανόνων καί τῶν ἱερῶν παραδόσεων (ἄρθρ. 3 παρ. 1 ἔδ. β') συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ἀναλλοιώτου τοῦ κειμένου τῆς Ἁγίας Γραφῆς (ἄρθρ. 3 παρ. 3).

Γιά τό λόγο αὐτό πρέπει νά κατανοηθεῖ ἀπό τήν Πολιτεία ὅτι ἡ συνταγματική ἀναφορά τοῦ Πατριαρχικοῦ Τόμου τῆς κθ' (29^{ης}) Ἰουνίου 1850 καί τῆς Συνοδικῆς Πράξεως τῆς δ'(4^{ης}) Σεπτεμβρίου 1928 καθῶς καί τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὑποχρεώνει τόν συνταγματικό νομοθέτη νά παρέχει πλήρη προστασία στίς ἀναφερόμενες τριμερεῖς σχέσεις τῶν θεσμῶν.

Ἡ ἐγγύηση καί ἡ προστασία τῆς αὐτονομίας καί τοῦ αὐτοδιοικητοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς πρός τήν ὀριοθέτηση τῆς παρεμβάσεως τῆς Πολιτείας, πρέπει νά λειτουργήσῃ ἐντός τῶν ἀρθρῶν 72 παρ. 1 καί 43 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος, μέ τά ὁποῖα ἀπαιτεῖται, ἀφ' ἑνός μέ τό ἄρθρο 72 παρ. 1 ἡ ψήφιση ἀπό τήν Ὀλομέλεια τῆς Βουλῆς τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, πού εἶναι νόμος τοῦ Κράτους, μέ τόν ὁποῖο ρυθμίζονται τά θέματα πού ἀναφέρονται στό ἄρθρο 3, ἀφ' ἑτέρου δέ μέ τό ἄρθρο 43 προβλέπεται εἰδικότερα ἡ παροχή νομοθετικῶν ἐξουσιοδοτήσεων πρός τά ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, διά τήν ἐκδοση Κανονιστικῶν πράξεων διοίκησης, πρός ρύθμιση ἐσωτερικῶν ζητημάτων. Μέ αὐτό τόν τρόπο διασφαλίζονται σαφέστατα τόσο ὁ διοικητικός διαχωρισμός ἀλλά καί οἱ διακριτοί ρόλοι τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας-Κράτους.

Στό σημεῖο αὐτό θά ἤθελα νά ἐπισημάνω τά ἐξῆς: ἀπό τήν ἐπιτροπή «Πρόταση γιά μία προοδευτική ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος» (27.3.2017) ὅσο καί στό «Καινοτόμο Σύνταγμα» (5.6.2016), γίνεται πρόταση γιά τήν εἰσαγωγή ρήτρας στό ἄρθρο

3 περί ουδέτερόθρησκου Κράτους, μέ τήν αιτιολογία ότι «ή Έλλάδα δέν εἶναι θρησκευτικά ουδέτερο Κράτος καί πρέπει νά εἰσαχθεῖ σχετική ρήτρα στό Σύνταγμα». Ἡ πρόταση αὐτή γεννᾷ πολλά ἐρωτήματα.

Πρῶτον, γιατί ἡ ρήτρα περί θρησκευτικά ουδέτερου Κράτους εἰσάγεται στό ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος, πού ἀφορᾷ καί ρυθμίζει εἰδικά τίς σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας μέ τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, καί καθίσταται μέ αὐτόν τόν τρόπο τό ἄρθρο 3 ἀναθεωρητέο, καί ὄχι στό ἄρθρο 13 πού ρυθμίζει θέματα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί ἀφορᾷ ὅλα τά θρησκευτά. Ἡ θρησκευτική ουδέτερότητα ἀποτελεῖ συνταγματική ἀρχή πού δέν ἐστιάζεται ἀποκλειστικά στήν σχέση τοῦ Κράτους μέ ὀρισμένη μόνο θρησκευτική κοινότητα, καί ἐδῶ συγκεκριμένα τήν πλειοψηφοῦσα Ἐκκλησία τῆς χώρας. *Δεύτερον*, ἐάν ἡ αιτιολογία εἶναι ὅτι τό νομικό δεδομένο εἶναι λόγω τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου (ΕΣΔΑ), ὅπου ὅλα τά Κράτη πού ἔχουν ὑπογράψει καί κυρώσει τήν Ε.Σ.Δ.Α. ὑποχρεοῦνται νά τηροῦν τήν «ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς ουδέτερότητας» ὅπως τήν ἐννοεῖ ἡ Ε.Σ.Δ.Α., ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι στήν Ἑλληνική ἔννομη συνταγματική τάξη ὑφίσταται στό σύστημά της ἤδη ἡ «ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς ουδέτερότητας» ὡς ἰσχύουσα νομική ὑποχρέωση τοῦ Κράτους, ἐκτός τῶν ὑπαρκτῶν δεσμεύσεων τῶν ἄρθρων 4 καί 13 τοῦ Συντάγματος, νά σέβεται τήν θρησκευτική ἐλευθερία ὅλων τῶν ἀτόμων καί θρησκευτικῶν κοινοτήτων.

Στό Σύνταγμα ὑπάρχουν ἤδη τρεῖς ἰσχυρές ρήτρες ὑπέρ τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ὡς «κοσμικοῦ». Εἶναι τό ἄρθρο 1 παρ. 2-3, ὅπου κατοχυρώνεται ἡ ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τό ἄρθρο 87 παρ. 2, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ὑπαγωγή τῆς δικαστικῆς λειτουργίας στό Σύνταγμα καί τούς νόμους, καί τό ἄρθρο 13 παρ. 4, τό ὁποῖο ἀναφέρει ὅτι «κανένας δέν μπορεῖ, ἐξαιτίας τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεων πρὸς τό Κράτος ἢ νά ἀρνηθεῖ νά συμμορφωθεῖ πρὸς τούς νόμους.»

Στήν παράγραφο αὐτή βλέπουμε ὅτι θεμελιώνεται ἡ ἀρχή τῆς «νόμῳ κρατοῦσης Πολιτείας», ὅπως περιορίζεται ἀπό τήν θρησκευτική ουδέτερότητα. Στήν διάταξη αὐτή, ἡ ὁποία εἶναι

καίρια για τόν χαρακτήρα του κράτους, γιατί δέν ἐπιτρέπει τήν ἄρνηση ἐκτέλεσης νομοθετημένων ὑποχρεώσεων λόγω θρησκευτικῶν πεποιθήσεων (π.χ. τήν πληρωμή φόρων, ἐπειδή αὐτοί προορίζονται γιά ἐξοπλιστικά προγράμματα καί ἡ θρησκεία τῶν φορολογουμένων δέν τό ἐπιτρέπει). Εἶναι ἄξιο παρατηρήσεως καί τό γεγονός ὅτι ἡ «Πρόταση γιά ἕνα Καινοτόμο Σύνταγμα» προτείνει, πλὴν ἄλλων, τήν ἐξάλειψη στήν ἀναθεωρητική διαδικασία τῆς καθαρᾶ κοσμικοῦ χαρακτήρα παραγράφου 4 τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος.

Τρίτον, ἡ ἀόριστη ρήτρα τοῦ θρησκευτικά οὐδέτερου Κράτους πρέπει νά διευκρινισθεῖ ποῦ παραπέμπει: στήν δυσμενῆ οὐδετερότητα (θρησκευτικά ἀδιάφορο κράτος) τοῦ γαλλικοῦ μοντέλου, σέ ἥπια οὐδετερότητα (μὴ παρεμβατικό κράτος τό ὁποῖο ἐνισχύει τά θρησκευτά καί ἀναγνωρίζει ἰδιαίτερο καθεστῶς γιά τήν διευκόλυνση τῆς ἀποστολῆς τους) τοῦ γερμανικοῦ μοντέλου ἢ τοῦ ἀμερικανικοῦ μοντέλου (κράτος πού δέν παρεμβαίνει στίς θρησκευτικές Κοινότητες, δέν ἀπαγορεύεται ἡ θρησκευτική ἐθιμοτυπία π.χ. θρησκευτικός ὄρκος τοῦ Προέδρου τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς); Πρέπει νά διευκρινιστεῖ τό σαφές περιεχόμενο τῆς οὐδετερότητας πού ἐννοεῖται.

Ἡ τυχόν κατάργηση τοῦ ἄρθρου 3, μέσῳ τῆς ἀναθεωρητικῆς διαδικασίας, θά δημιουργήσει ἐμπλοκές καί προβλήματα στίς τριμερεῖς σχέσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Θά πρέπει νά παραμείνει καί νά συμπεριλάβει στό πεδίο προστασίας του ἀπό τόν κοινό νομοθέτη ἀσφαλιστικές δικλείδες ἀσφαλοῦς καί θετικῆς συνταγματικῆς προστασίας τῆς αὐτονομίας καί τῆς αὐτοδιοικήσεως τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας στήν Ἑλλάδα, ὡς ὑποκειμένου θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί μάλιστα τοῦ πολυπληθεστέρου.

Βεβαίως, ἡ θέση βάσεων γιά τήν ἄσκηση μιᾶς συγχρόνου καί μακρόπνοης θρησκευτικῆς πολιτικῆς ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, γιά ὅλα τά θρησκευτά καί ὄχι μόνο γιά τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, καθώς καί ἡ πλήρης κατοχύρωση αὐτοδιοίκησης γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, εἶναι δύο καίρια

ζητήματα, πού δέν σχετίζονται οὔτε ἐξαρτᾶται ἡ θετική ἐκβαση τῆς πορείας τους ἀπό τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, ἀλλά μέ τήν σωστή ὀριοθετημένη πρωτοβουλία τοῦ κοινού νομοθέτη (ἄρθρα 72 παρ. 1 καί 43).

13. Ἡ σχέση τῶν ἀρθρων 3 καί 13 τοῦ Συντάγματος.

Ἡ θρησκευτική ἐλευθερία εἶναι ἡ κύρια συνταγματική βάση γιά τήν ρύθμιση τῶν σχέσεων Κράτους καί Ἐκκλησίας. Τό ἄρθρο 3 συνιστᾶ μία θεσμική ἐγγύηση πού περιβάλλει τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς ἓνα ἀπό τά ὑποκείμενα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί ὄχι κάμψη τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἢ ρήτρα ἐξαίρεσης ἀπό αὐτήν. Μέ ἄλλα λόγια τό ἄρθρο 3 δέν μπορεῖ σέ καμμία περίπτωση νά ἐκληφθεῖ καί νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐπιχείρημα ὑπέρ τοῦ περιορισμοῦ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τῶν ἑτεροδόξων ἢ ἀλλοθρήσκων ἢ ἄθεων ἢ ἀθρήσκων ἢ ἀγνωστικιστῶν κ.λπ.

Ἀντίθετα, ἡ συστηματική ἐρμηνεία τοῦ συνόλου τῶν σχετικῶν συνταγματικῶν διατάξεων, σέ ἀντιπαραβολή μέ τά προγενέστερα ἑλληνικά συντάγματα, ἀναδεικνύει ὡς βασική ἐπιλογή τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος τήν πλήρη προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Αὐτή, ὅμως, ἡ ἐπιλογή στό ἐπίπεδο τοῦ Συντάγματος δέν ἀληθεύει πάντοτε στήν πράξη, λόγω διαφόρων ἀδρανειῶν πού ἐντοπίζονται εἴτε στήν διοικητική πρακτική εἴτε στήν νομολογία ἀκόμη καί τῶν ἀνωτάτων δικαστηρίων.

Ὅλα αὐτά, ὅμως, τά ὑπαρκτά προβλήματα μποροῦν νά ἀντιμετωπιστοῦν – καί σέ μεγάλο βαθμό ἀντιμετωπίζονται – μέ διάφορες νομοθετικές ἢ διοικητικές πρωτοβουλίες, χωρίς νά ἀπαιτεῖται ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Ἀπαιτεῖται, ἀντιθέτως, ἐφαρμογή τῶν ὑφισταμένων συνταγματικῶν διατάξεων καί ἰδίως τοῦ ἀρθρου 13.

Εἶναι, συνεπῶς, ἄλλο θέμα ἡ ὀλοκλήρωση στήν πράξη καί ὁ πλήρης σεβασμός τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί ἄλλο πρᾶγμα ἡ σχέση Κράτους καί Ἐκκλησίας, συνταγματικό

θεμέλιο τῆς ὁποίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ θρησκευτική ἐλευθερία. Στό μέτρο, ἐπομένως, πού τό Σύνταγμα ὡς ὑπατή πολιτειακή πράξη ἐγγυᾶται καί προστατεύει τήν θρησκευτική ἐλευθερία καί στό μέτρο πού ἡ θρησκευτική ἐλευθερία εἶναι τό βασικό συνταγματικό πλαίσιο τῶν σχέσεων Κράτους καί Ἐκκλησίας, ὁ «χωρισμός» Κράτους καί Ἐκκλησίας ὑπό τήν ἔννοια τῆς ἀδιαφορίας τοῦ Συντάγματος γιά τήν ρύθμιση τῶν σχετικῶν ζητημάτων εἶναι ἀδύνατος. Τό Σύνταγμα προστατεύει καί πρέπει νά προστατεύει τήν θρησκευτική ἐλευθερία.

Φορέας τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας εἶναι ὁ καθένας. Προφανῶς αὐτό ἔχει ιδιαίτερη σημασία γιά τούς ἀθέους, τούς ἀγνωστικιστές, τούς ἀλλοθρήσκους ἢ τούς ἑτεροδόξους. Ἐχει, ὁμως, ιδιαίτερη σημασία – ἐξ ἐπόψεως πλειονοψηφίας τοῦλάχιστον – καί γιά τούς ὀρθοδόξους χριστιανούς καί γιά τήν Ἐκκλησία τους, δηλ. τήν Ορθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, σέ σχέση μέ τό Κράτος.

Ἡ ἐφαρμογή τῶν ὑφισταμένων συνταγματικῶν διατάξεων τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ Συντάγματος περί θρησκευτικῆς ἐλευθερίας δέν ἀπαιτεῖ ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος ὡς πρός τίς σχέσεις Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καί Πολιτείας.

Βασική ἐπιλογή τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος *ἀποτελεῖ τό ἄρθρο 13* γιά τήν πλήρη προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, τό ὁποῖο ἔχει ὡς ἐξῆς:

1. *«Ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης εἶναι ἀπαραβίαστη. Ἡ ἀπόλαυση τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν δικαιωμάτων δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.*
2. *ἄθε γνωστή θρησκεία εἶναι ἐλεύθερη καί τά σχετικά μέ τή λατρεία τῆς τελοῦνται ἀνεμπόδιστα ὑπό τήν προστασία τῶν νόμων. Ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας δέν ἐπιτρέπεται νά προσβάλλει τή δημόσια τάξη ἢ τά χρηστά ἥθη. Ὁ προσηλυτισμός ἀπαγορεύεται.*
3. *Οἱ λειτουργοί ὅλων τῶν γνωστῶν θρησκειῶν ὑπόκεινται στήν ἴδια ἐποπτεία τῆς Πολιτείας καί στίς ἴδιες ὑποχρεώσεις ἀπέναντί τῆς, ὅπως καί οἱ λειτουργοί τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας.*

4. ανένας δέν μπορεί, ἐξαιτίας τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, νά ἀπαλλαγῆ ἀπό τήν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεων πρὸς τό ράτος ἢ νά ἀρνηθεῖ νά συμμορφωθεῖ πρὸς τούς νόμους.
5. ανένας ὄρκος δέν ἐπιβάλλεται χωρίς νόμο, πού ὀρίζει καί τόν τύπο του.»

Προβλήματα ἐφαρμογῆς στήν πράξη μποροῦν νά ἀντιμετωπιστοῦν μέ νομοθετικές ἢ διοικητικές πρωτοβουλίες χωρίς νά ἀπαιτεῖται ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Ἀπαιτεῖται ἀπλῶς ἐφαρμογή τῶν ὑφισταμένων συνταγματικῶν διατάξεων καί ἰδίως τοῦ ἄρθρου 13.

Πρόσφατος νόμος, ὁ ὁποῖος ρυθμίζει τέτοια ζητήματα, εἶναι ὁ Ν. 4301/2014 «Ὁργάνωση τῆς νομικῆς μορφῆς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τῶν ἐνώσεών τους στήν Ἑλλάδα καί ἄλλες διατάξεις ἀρμοδιότητος Γενικῆς Γραμματείας Θρησκευμάτων καί λοιπές διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. τ. Α' ἀριθ. φύλλου 223/7.10.2014), μέ τόν ὁποῖο παρέχεται ἡ Νομική Προσωπικότης Θρησκευτικοῦ Προσώπου σέ ὅλες τίς γνωστές ἐν Ἑλλάδι Θρησκευτικές Κοινότητες, ρυθμίζονται ζητήματα ἰδρύσεως εὐκτηρίων οἰκῶν καί ἡσυχαστηρίων. Εἶναι προφανές ἀπό τήν σύντομη αὐτή ἐπισκόπηση ὅτι ζητήματα ἐφαρμογῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας σέ ἐπίπεδο κοινῆς νομοθεσίας (π.χ. πολιτική κηδεῖα, καύση νεκρῶν, ὀνοματοδοσία κ.ἄ.) μποροῦν νά ρυθμισθοῦν μέ νόμο. Δέν δύναται, ὅμως, ὁ νόμος νά ὑποχρεώνει τήν Ἐκκλησία σέ περιπτώσεις, κατά τίς ὁποῖες τά δόγματα καί οἱ παραδόσεις της δέν ἐπιτρέπουν, νά τελεῖ θρησκευτικές ἀκολουθίες καί ἱεροπραξίες.

Εἶναι, ὅμως, ἐξ ἴσου προφανές ὅτι εἶναι ἄλλο ζήτημα ἢ ἀναγκαῖα ὀλοκλήρωση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἀπό τόν κοινό νομοθέτη σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί ἄλλο πρᾶγμα ἢ σχέση Κράτους καί Ἐκκλησίας ὡς σχέση συνταγματικῶς ρυθμισμένη μέ βασικό πλαίσιο τήν θρησκευτική ἐλευθερία, ὑποκείμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Δέν ἀπαιτεῖται ἀναθεώρηση τοῦ ὑφισταμένου συνταγματικοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας – Κράτους, δηλαδή, γιά τήν κατοχύρωση δικαιωμάτων θρησκευτικῆς ἐλευθερίας πολιτῶν ἀπό τόν κοινό νομοθέτη, πού δέν ἀνήκουν στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία.

14. Προτεινόμενες αλλαγές στην συζήτηση περί αναθεωρήσεως του Συντάγματος, βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητος.

α) Τό προοίμιο τοῦ Συντάγματος

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπό τόν σχολιασμό τῆς ἀποψῆς ὅτι εἶναι ἀνεπίτρεπτο γιά τήν σημερινή ἐποχή καί ἀσυμβίβαστο μέ τήν θρησκευτική ἐλευθερία νά προτάσεται τοῦ Συντάγματος ἡ ἐπίκληση «εἰς τό ὄνομα τῆς Ἀγίας καί Ὁμοουσίου καί Ἀδιαιρέτου Τριάδος», γιάτί αὐτή προσδίδει θεοκρατικό ἢ πάντως ὀρθόδοξο χαρακτήρα στό ἴδιο τό θεμέλιο τῆς συνταγματικῆς τάξης. Τό προοίμιο, ὅμως, αὐτό δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό προοίμιο τῆς Διακήρυξης τῆς Ἀνεξαρτησίας, πού προτάσεται τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου ὡς καταστατικῆς καί γενέθλιας πράξης τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους· γιά τήν ἀκρίβεια, ὡς καταστατικῆς πράξης τῆς «πολιτικῆς ὑπαρξης καί ἀνεξαρτησίας» τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, πού κηρύχθηκε διά τῶν νομίμων παραστατῶν του «εἰς ἐθνικήν συνηγμένων συνέλευσιν ἐνώπιον Θεοῦ καί ἀνθρώπων ἐν Ἐπιδαύρῳ».

Ἡ διατήρηση συνεπῶς τοῦ προοιμίου εἶναι πράξη ἱστορικῆς μνήμης καί σεβασμοῦ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί ὄχι πράξη θρησκευτικοῦ χρωματισμοῦ, πού προσβάλλει τό θρησκευτικό φρόνημα ἢ τίς φιλοσοφικές πεποιθήσεις τῶν μή χριστιανῶν ἢ τῶν μή ὀρθοδόξων. Κατά τόν τρόπο αὐτό πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται τό προοίμιο, πού δέν ἔχει κανονιστικό περιεχόμενο καί παρέμεινε διατυπωμένο στήν καθαρεύουσα καί μετά τήν συνολική μεταφορά τοῦ Συντάγματος στή δημοτική μέ τό Β' Ψήφισμα τῆς ΣΤ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς.

Καί ὑπό τήν ἐκδοχή πάντως ὅτι τίποτε στό συνταγματικό κείμενο δέν στερεῖται κάποιας κανονιστικῆς σημασίας, ἡ σημασία αὐτή προκύπτει ἀπό τήν ἐρμηνεία τοῦ προοιμίου σέ

σχέση μέ τήν ιστορική εξέλιξη καί τήν διαμόρφωση του κανονιστικού περιεχομένου των συνταγματικών διατάξεων καί έν προκειμένω του άρθρου 13 πού διασφαλίζει τήν θρησκευτική έλευθερία.

Κατά τήν ίδια λογική τό Σύνταγμα τής Ιρλανδίας του 1937/1987 επικαλείται τήν Άγία Τριάδα, τό Σύνταγμα τής Έλβετίας του 1874 τό όνομα του παντοδύναμου θεου, ή Διακήρυξη τής Άνεξαρτησίας των Η.Π.Α. του 1776 επικαλείται τήν «μαρτυρία του άνωτάτου κριτή του σύμπαντος» καί δηλώνει έμπιστοσύνη στην «προστασία τής θείας πρόνοιας» χωρίς αυτό νά θίγει τήν άπόλυτη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Τό δέ προοίμιο του Θεμελιώδους Νόμου τής Βόννης του 1949 επικαλείται επίσης τήν «συνείδηση τής ευθύνης ένώπιον του Θεου καί των ανθρώπων». Οί επικλήσεις αυτές μπορεί νά μήν ύποδηλώνουν όλες χριστιανική ή – πολύ περισσότερο – όρθόδοξη πίστη, αλλά πάντως είναι θρησκευτικού χαρακτήρα.

Έχει διατυπωθει, επίσης, ή άποψη πως ή επίκληση τής Άγίας Τριάδος είναι παρωχημένη, γιατί συνιστά επανάληψη τής προμετωπίδας των συνθηκών πού συνήπτοντο μεταξύ των χριστιανών μοναρχών τήν περίοδο τής άπόλυτης μοναρχίας. Τόσο, όμως, ή άποψη αυτή, όσο καί εκείνη πού βλέπει στην επίκληση τής Άγίας Τριάδος ένα πανηγυρικό στοιχείο όρθόδοξου θρησκευτικού χρωματισμού του κράτους θά έπρεπε νά συνεκτιμήσουν μία σειρά από δεδομένα: **πρώτον**, τό λεγόμενο «προοίμιο» ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος δέν είναι κατά κυριολεξία προοίμιο, αλλά επίκληση του θείου (invocatio dei). **Δεύτερον**, ή επίκληση αυτή δέν έχει όρθόδοξο, αλλά γενικότερο χριστιανικό περιεχόμενο, καθώς τό Τριαδικό Δόγμα δέν είναι όρθόδοξο, αλλά ευρύτερης αποδοχής χριστιανικό δόγμα, όπως δείχνει π.χ. καί ή ύπαρξη τής ίδιας επίκλησης στο ιρλανδικό Σύνταγμα. **Τρίτον**, ή Διακήρυξη τής Άνεξαρτησία πού έγινε στη Έπιδαυρο, όπως καί όλόκληρο τό «κεκτημένο» τής ελληνικής συνταγματικής ιστορίας θά μπορούσε κάλλιστα νά αναφέρεται στο προοίμιο ενός συγχρόνου Συντάγματος πού έχει συνείδηση τής ιστορικής προέλευσης. Στο πλαίσιο αυτό, φυσικά, θά γινόταν αναφορά

καί στίς ἐπικλήσεις τῶν διακηρύξεων καί τῶν συνταγμάτων πού συγκροτοῦν αὐτό τό ἱστορικό συνταγματικό κεκτημένο.

β) Ἐπίσημες κρατικές τελετές μέ θρησκευτικό μέρος

Τό πολιτικό αἶτημα τοῦ συνταγματικοῦ χωρισμοῦ ἢ καλύτερα τῆς διάκρισης τῶν σχέσεων Κράτους καί (Ὁρθόδοξης) Ἐκκλησίας μέ τήν κατάργηση τοῦ ἄρθρου 3 καί τοῦ προοιμίου τοῦ Συντάγματος ἀποβλέπει μᾶλλον στόν περιορισμό τῆς «θρησκείας» στόν χῶρο τῆς «ἰδιωτικότητας». Αὐτοί πού ὑποστηρίζουν τήν ἀποψη αὐτή, γιά τήν θρησκευτική οὐδετερότητα τοῦ Κράτους, ὥστε νά παύσει ἡ ἀνάμειξη τοῦ Κράτους μέ τήν ὀρθόδοξη χριστιανική ἐθιμοτυπία (παρουσία πολιτικῶν σέ θρησκευτικές τελετές, στρατιωτικά ἀγήματα σέ λιτανεῖες, ἐπίσημες δοξολογίες, ὄρκωμοσίες πολιτικῆς ἡγεσίας κ.λπ.) ἀγνοοῦν ὀρισμένες βασικές προϋποθέσεις. Ταυτίζονται τίς σχέσεις Κράτους καί Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μέ τόν χωρισμό τῆς κοινωνίας καί Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐκκλησία δέν εἶναι μόνο ὁ κληρός ἀλλά κληρός καί λαός. Τό μέτρο τῆς θρησκευτικότητος τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, τοῦ Ἑλληνικοῦ δηλαδή Λαοῦ, δέν ἀποτελεῖ νομικό ζήτημα καί μάλιστα ρυθμιστέο μέ κανόνες δικαίου αὐξημένης τυπικῆς ἰσχύος. Τά ἔθιμα ὡς ἐκ τῆς μή νομοθετικῆς προέλευσής τους, οὔτε ἐπιβλήθηκαν μέ νόμο, ὥστε νά μπορούν νά καταργηθοῦν διά νόμου, οὔτε ἡ διατήρησή τους ἔχει σχέση μέ τήν νομοθεσία, ἀλλά μέ τό πραγματικό γεγονός τῆς ἐπιρροῆς τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς μαρτυρίας στό κοινωνικό γίνεσθαι τῆς Ἑλλάδος. Ἐπομένως, ἡ ἐνοχλητική ἢ μή παρουσία τους ἢ ἡ παρουσία πολιτικῶν σέ θρησκευτικές τελετές δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο νομικῆς ρύθμισης, ἀλλά ἔχουν σχέση μέ τήν ζωντανή σχέση ἐλληνικῆς κοινωνίας καί ὀρθόδοξης θρησκευτικῆς μαρτυρίας καί ὄχι τήν θεσμική σχέση Κράτους καί Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ἡ παρουσία ἐκπροσώπων τοῦ Κράτους κατά τίς θρησκευτικές τελετές προφανῶς δέν ἀπορρέει ἀπό κάποιο νομοθετικό πλαίσιο οὔτε ἀπό τό ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος. Ἡ

ὀργάνωση τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν τελετῶν εἶναι βεβαίως μία ἀπόδοση τιμῆς στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί στόν ἱστορικό ρόλο πού διαδραμάτισε στήν χώρα μας. Ἡ συμμετοχή, ὅμως, στό θρησκευτικό αὐτό μέρος, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὑποχρεωτική γιά ὅποιον ἔχει συνειδησιακό πρόβλημα. Μπορεῖ νά συμμετάσχει σέ ἕνα σαφές πολιτικό μέρος τοῦ ὅλου ἑορτασμοῦ. Τό ζήτημα βεβαίως, ἐξακολουθεῖ νά ὑφίσταται ὅταν τό «πολιτικό μέρος» τοῦ ὅλου ἑορτασμοῦ δέν εἶναι ἐπαρκές, γιά νά διασφαλίσει, ὑπό συνθήκες ἴσου σεβασμοῦ πρός ὅλους, τήν συμμετοχή ὅλων τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν, ὑπό μόνη τήν ιδιότητά τους αὐτή. Αὐτό πρέπει νά ρυθμιστεῖ σέ κάθε εἰδικότερη περίπτωση.

γ) Χριστιανικά σύμβολα σε δημόσιους χώρους

Ἡ παρουσία χριστιανικῶν συμβόλων σέ δημόσιους χώρους πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι συγκροτεῖ ἕνα ἀπόθεμα ἱστορικῆς μνήμης καί πολιτειακοῦ συμβολισμοῦ, τό ὁποῖο δέν συνιστᾶ σέ καμμία περίπτωση οὔτε δήλωση θρησκευτικοῦ χρωματισμοῦ τοῦ κράτους οὔτε προσβολή τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τῶν μή χριστιανῶν Ἑλλήνων πολιτῶν. Ἀπό τό Εὐρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, γιά τά θρησκευτικά σύμβολα στούς δημόσιους χώρους, ἔχει τονισθεῖ ἡ διάσταση τοῦ παραδεκτοῦ πολιτισμικοῦ συμβολισμοῦ τους. Κατά τήν νομολογία τοῦ Ἀνωτάτου αὐτοῦ Δικαστηρίου ἀποτελοῦν, δηλαδή, καί στοιχεῖο πολιτιστικῆς ταυτότητας μίας κοινωνίας καί ἡ διατήρησή τους ἐμπίπτει στό ἐπιτρεπτό περιθώριο ἐκτίμησης κάθε κράτους, ἐφ' ὅσον δέν συνδυάζεται μέ πρακτικές παραβίασης τῶν δικαιωμάτων πού κατοχυρώνει ἡ Εὐρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου.

δ) Ἡ νομική προσωπικότητα τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καί τά Νομικά Πρόσωπα αὐτῆς, διά τούς γνωστούς ἱστορικούς λόγους ἀναγνώρισεως, κατά τίς νομικές τους σχέσεις «λογίζονται» κατά τό ἄρθρο 1 τοῦ νόμου 590/1977 ΚΧ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου. Ἐκτός, ὅμως, ἀπό τά Νομικά Πρόσωπα

αυτά, τήν ἴδια νομική προσωπικότητα μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καί τούς φορεῖς της, δηλαδή ΝΠΔΔ, πάλι γιά ἱστορικούς λόγους, ἔχουν τό Κεντρικό Ἰσραηλιτικό Συμβούλιο τῆς Ἑλλάδος καί οἱ Ἰσραηλιτικές Κοινότητες Ν.2456/1920 (ΦΕΚ Α'173), ΑΝ 2544/1940 (ΦΕΚ Α'287), ΑΝ 846/1946 (ΦΕΚ Α'144), ΝΔ 301/1869 (ΦΕΚ 195) ΠΔ 182/1978 (ΦΕΚ Α 40) καί οἱ τρεῖς μουσουλμανικές Μουφτεῖες Ν. 2345/3.7.1920, οἱ ὁποῖες εἶναι δημόσιες ὑπηρεσίες μέ τήν διάταξη τοῦ ἄρθρου 7 τοῦ Ν. 1920/4.2.1991. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, λοιπόν, καί οἱ φορεῖς της εἶναι ΝΠΔΔ, ὄχι ἐπειδή τό ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος προβλέπει ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὐτή εἶναι ὁ φορέας τῆς ἐπικρατούσας θρησκείας στήν Ἑλλάδα, ἀλλά ἐπειδή ὁ καθορισμός τῆς νομικῆς μορφῆς τῶν Νομικῶν Προσώπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς Δημοσίου Δικαίου ἢ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου ἀντίστοιχα, ἀνήκει στήν ἀρμοδιότητα τοῦ κοινοῦ καί ὄχι τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτη. Τό νομικό δεδομένο εἶναι ὅτι οἱ φορεῖς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι ΝΠΔΔ, ἐπειδή τό ἀναφέρει ὁ Ν. 590/1977 «Περί τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (Σεβ. Μητροπολίτου Σύρου κ. Δωροθέου «Ἀμφιετηρίς Τεσσαρακονταετίας, Κ.Χ. (Ν. 590/1997). Λόγος ἐκφωνηθεῖς τήν 9^η Ὀκτωβρίου 2017, εἰς τήν Μεγάλην Αἴθουσα τῆς Ἱεραρχίας, ἐνώπιον τῆς ΔΙΣ) καί ὄχι τό Σύνταγμα. Μάλιστα οἱ ἐκκλησιαστικοί φορεῖς κηρύχθηκαν ΝΠΔΔ ἤδη ἀπό τό 1969, πρῖν δηλαδή ἀπό τήν θέση σέ ἰσχύ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975, μέ ΝΔ 126/1969, τό ὁποῖο βασίστηκε σέ σχέδιο τῆς κυβερνήσεως Γεωργίου Παπανδρέου.

Ὁ χαρακτηρισμός τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας, ὅμως, ὡς «δημοσίου σκοποῦ», μέ τήν ἔννοια ὅτι τό θρησκευτικό της ἔργο ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀποστολή δημοσίου ἐνδιαφέροντος ἀπό τά δικαστήρια καί τήν νομική θεωρία, δέν σημαίνει ὅτι ἀσκεῖ μία (κατά τό Σύνταγμα) «κρατική ἀρμοδιότητα», ἡ ὁποία ἐντάσσεται στόν πυρῆνα τοῦ κράτους. Τά νομικά πρόσωπα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δέν ὑπάγονται στήν Δημόσια Διοίκηση, οὔτε στόν «δημόσιο τομέα», ὅπως αὐτός ὀρίζεται στά διάφορα νομοθετήματα, οὔτε στήν «Γενική Κυβέρνηση» (ἄρθρο 14 παρ. 1 ν. 4270/2014, ΦΕΚ Α'143). Ἀντίθετα συγκεντρώνουν τίς

κατωτέρω ιδιότητες, πού τά αποκλείουν από τήν ένταξή τους στον στενό ή ευρύτερο Δημόσιο Τομέα:

- Δέν εἶναι φορεῖς τῆς κατά τόπον (κρατικῆς) αὐτοδιοικήσεως (ὅπως εἶναι οἱ Δήμοι καί οἱ Περιφέρειες) οὔτε τῆς καθ' ὕλην αὐτοδιοικήσεως τοῦ κράτους (ὅπως τά ἄλλα ΝΠΔΔ μέ κρατική ἀποστολή). Δέν ἀσκοῦν συνεπῶς μία κρατική ἀρμοδιότητα κατά παραχώρηση τῆς Πολιτείας, ἀλλά τήν θρησκευτική τους ἐλευθερία.
- Εἶναι αὐτοχρηματοδοτούμενα νομικά πρόσωπα, χωρίς νά λαμβάνουν τακτικές ἐπιχορηγήσεις ἀπό τόν κρατικό προϋπολογισμό. Σημειώνεται, ἐπίσης, ὅτι οἱ μισθοί τῶν κληρικῶν πού εἶναι ἐφημέριοι σέ Ἐνορίες, τῶν ἱεροκηρῦκων καί ὀρισμένων (λαϊκῶν) ὑπαλλήλων καταβάλλονται ἀπευθείας σέ αὐτούς ἀπό τήν Ἐνιαία Ἀρχή Πληρωμῶν τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν. Κατ' ἐπέκταση, τό δημόσιο χρέμα γιά τήν μισθοδοσία καί ἀσφάλιση τοῦ Ὁρθοδόξου Κλήρου δέν περνᾷ ἀπό τά ταμεῖα τῆς Ἐκκλησίας.
- Εἶναι αὐτοδιοικούμενα νομικά πρόσωπα ἔναντι τοῦ κράτους: τά ὄργανα διοίκησής τους δέν διορίζονται ἀπό τό κράτος. Εἶναι αἰρετά καί ἰσόβια ὄργανα ἢ διορίζονται ἀπό αἰρετά ὄργανα.

Τά ΝΠΔΔ τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν φορέων της εἶναι ὑπό τήν ἐποπτεία καί δημοσιονομικό ἔλεγχο τῶν ἐλεγκτικῶν ὀργάνων τοῦ κράτους, σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ ΚΧ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ἀρθρ. 45 παρ. 4). Ὅποιαδήποτε ὑποβίβαση τῶν νομικῶν προσώπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί τῶν φορέων της δέν θά πρέπει αὐτομάτως νά ἐπιφέρει καί τήν ὑποβίβαση τῶν λοιπῶν νομικῶν προσώπων, δηλαδή τοῦ Κεντρικοῦ Ἰσραηλητικοῦ Συμβουλίου καί τῶν Μουφτειῶν, γιά λόγους ἰσότητος; Ἡ ὅποιαδήποτε, ὅμως, ρύθμιση ἀπό τόν κοινό νομοθέτη στό θέμα αὐτό εἶναι προφανές ὅτι πρέπει νά γίνεῖ στό πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί τῆς θρησκευτικῆς ἰσότητος. (ἀρθρ. 13 παρ. 1 καί 4 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος). Ἡ ρύθμιση πού θά γίνεῖ, συνεπῶς, γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος πρέπει νά ἑναρμονίζεται μέ τίς λύσεις πού θά ἐπιλεγοῦν ἀπό τόν κοινό νομοθέτη καί ὡς πρὸς

ἄλλες ὀργανωτικές ἐκφάνσεις τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας (Ἐκκλησία Κρήτης, Μητροπόλεις Δωδεκανήσου κ.λπ.)

ε) Ἡ μισθοδοσία τοῦ Κλήρου καί ἡ ἐκκλησιαστική Ἐκπαίδευση.

Υπάρχει, ὅμως, καί κάτι ἄλλο ἐξίσου σημαντικό: στήν ἐλληνική ἔννομη τάξη προστατεύεται ἡ θρησκευτική ἐλευθερία καί ὄχι ἀπλῶς καί μόνον ἡ ἀνεξιθρησκεία, δηλαδή ἡ ἀνοχή τοῦ κράτους ἔναντι ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων, ἀρνητικῶν ἢ θετικῶν, τοῦ θρησκευτικοῦ γίνεσθαι. Διασφάλιση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας σημαίνει, ὅμως, ὅτι τό Κράτος δέν «ἀνέχεται» ἀπλῶς, ἀλλά ὅτι ὑποχρεοῦται καί νά προστατεύει μέ θετικό τρόπο τήν θρησκευτική συνείδηση καί τήν λατρεία γιά κάθε «γνωστή» θρησκεία. Αὐτό σέ συνδυασμό μέ τήν παράγραφο 3 τοῦ ἄρθρου 13, σύμφωνα μέ τό ὅποιο «οἱ λειτουργοί ὅλων τῶν γνωστῶν θρησκειῶν ὑπόκεινται στήν ἴδια ἐποπτεία τῆς πολιτείας καί στίς ἴδιες ὑποχρεώσεις ἀπέναντί της, ὅπως καί οἱ λειτουργοί τῆς ἐπικρατοῦσης θρησκείας», δίνει ἀπάντηση καί στό ζήτημα τῆς κρατικῆς μισθοδοσίας τῶν λειτουργῶν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα τό Δημόσιο δέν μισθοδοτεῖ μόνον τοὺς ὀρθοδόξους κληρικούς (καί ὀρισμένους ἀπό τοὺς ἐκκλησιαστικούς ὑπαλλήλους τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων), ἀλλά καί τοὺς Μουφτηδες καί τοὺς Ἱεροδιδασκάλους τῆς Δυτ. Θράκης – καί ὀρθῶς.

Δεύτερον, ἡ μισθοδοσία τοῦ Κλήρου καί ἡ ὑποστήριξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκπαίδευσης ἀπό τό Κράτος δέν εἶναι ζήτημα θεσμικῶν σχέσεων Κράτους καί Ἐκκλησίας, ἀλλά ἀφορᾷ τίς περιουσιακές ἔννομες σχέσεις τους. Δέν ἀφορᾷ οὔτε τήν ιδιότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς φορέα τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας, οὔτε τήν νομική της μορφή ὡς νομικοῦ προσώπου δημοσίου δικαίου. Ἐν ὀλίγοις, ἡ μισθοδοσία τοῦ Κλήρου δέν ἔχει σχέση αἰτιώδη μέ τήν ὑπαρξη καί τό

περιεχόμενο του άρθρου 3 του Συντάγματος. Ἐξάλλου ἡ κρατική συμβολή στήν μισθοδοσία τοῦ Κλήρου ξεκίνησε διά νόμου τό 1945, δηλαδή πολύ πρὶν ἢ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀναγνωρισθεῖ *expressis verbis* ἀπό τόν νομοθέτη ὡς Ν.Π.Δ.Δ. (το 1969).

Ἡ δικαιοπολιτική θεμελίωση τῶν παραπάνω ἔμμεσων ἐνισχύσεων τοῦ Κράτους πρὸς τήν Ἐκκλησία εἶναι ὅτι ἡ μισθοδοσία τοῦ Κλήρου καί ἡ ἐκκλησιαστική ἐκπαίδευση ἔχουν ἀναληφθεῖ ἀπό τό Δημόσιο ὡς μία μορφή ἀφηρημένης (κατ' ἀποκοπήν) ἀποζημίωσης πρὸς τήν Ἐκκλησία γιά τήν ἐκκλησιαστική (ιδίως μοναστηριακή) περιουσία, πού περιήλθε στό Κράτος χωρίς καμμία ἀποζημίωση τῆς Ἐκκλησίας. (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Ἱερωνύμου Β': «Ἡ Ἐκκλησιαστική περιουσία καί μισθοδοσία τοῦ Κλήρου, Ἀθήνα 2012, φίλοι Κέντρου Ἐκκλησιαστικῆς Διακονίας Οἰνοφύτων Βοιωτίας» & τοῦ ἰδίου «Ἡ μισθοδοσία τοῦ ἐφημεριακοῦ Κλήρου στήν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 2015, Ἐκδόσεις Κρήνη»).

15. Τελικές σκέψεις – Συμπεράσματα.

Τό θέμα τῆς ἀναθεώρησης τοῦ συνταγματικοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας ἔχει τεθεῖ ἀπό τήν ἔναρξη τῆς δημόσιας διαβουλεύσεως (2016) γιά τήν Ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Στόν διάλογο αὐτόν πού διεξάγεται, ἔχουν τεθεῖ ἀπό ἐπιτροπές καί πολλά δημόσια πολιτικά καί ἐκκλησιαστικά πρόσωπα καί φορεῖς, σχέδια καί προτάσεις γιά τήν ἀναθεώρηση τῶν διατάξεων τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος 1975, πού ἀφοροῦν στίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας. Ἐκτός ἀπό ἀκραῖες καί μεμονωμένες φωνές πού ζητοῦν διαχωρισμό Ἐκκλησίας – Πολιτείας, οἱ περισσότερες προτάσεις συντείνουν εἴτε στόν ἐπαναπροσδιορισμό τῶν σχέσεων, εἴτε στόν ἐξορθολογισμό τους ἢ καί στόν καθορισμό τοῦ συστήματος διάκρισης ἀρμοδιοτήτων.

Στήν συνεδρίαση τοῦ σεπτοῦ Σώματος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τῆς 4^{ης} Ὀκτωβρίου 2016 ὁ Μακαριώτατος Πρόεδρος Αὐτῆς, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Ἱερώνυμος ὁ Β', διετύπωσε στήν

Εισήγησή του μία σειρά μεθοδολογικῶν ἀρχῶν γιά τήν ὁποιαδήποτε συζήτηση ἐπί τοῦ θέματος αὐτοῦ, ὡς ἑξῆς:

«1. Ὅποιαδήποτε πρόταση ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος (ἄρθρο 110 παρ. 2) ἀπόκειται στήν πρωτοβουλία τῆς Βουλῆς. Ἐπομένως ἡ ὁποιαδήποτε συζήτηση γύρω ἀπό τό θέμα αὐτό θά γίνεῖ μέ διακομματική Ἐπιτροπή τῶν Κοινοβουλευτικῶν Κομμάτων καί ὄχι μέ ἐκπροσώπους τῆς Κυβέρνησης.

α) Ἐπειδή μόνη ἡ Βουλή ἔχει τήν ἀναθεωρητική ἀρμοδιότητα,

β) ἐπειδή τά θέματα σχέσεων Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί Ἑλληνικοῦ Κράτους ἔχουν σημασία δομική καί ἱστορική γιά τήν πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους καί δέν μποροῦν νά ἐπιλυθοῦν χωρίς συζήτηση μέ τό σύνολο τῶν κοινοβουλευτικῶν δυνάμεων, πού ἐκπροσωποῦν τόν Ἑλληνικό λαό».

«Ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ὀφείλει νά ὀρίζει τίς σχέσεις της πρὸς τήν Πολιτεία μέ ὄρους κοινωνίας καί ὄχι μέ ὄρους ἰδεολογίας, δέν γνωρίζει τόν ὄρο "χωρισμός" στήν πνευματική της ἀποστολή, ἀφοῦ δέν μπορεῖ νά τόν ἐφαρμόσει στήν κοινωνία, ἔστω καί ἂν ἐπιβληθῆ μονομερῶς ἀπό τήν Πολιτεία μέ ἰδεολογικούς ὄρους, γι' αὐτό τήν ὀριστική ἀπάντηση στό ζήτημα αὐτό τήν δίνει πάντοτε, «θᾶπτον ἢ βράδιον» ὁ ἴδιος ὁ εὐλαβῆς ἑλληνικός λαός. Ἡ Ἐκκλησία ... δέν πρέπει νά ζητήσῃ ποτέ τόν χωρισμό ἀπό τό λαό της, γιατί αὐτό ἐπιδιώκεται. Ἐκεῖ ἀποβλέπει τό ἐγχείρημα. Ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξε, εἶναι καί θά ὑπάρχει μάνα αὐτοῦ του λαοῦ μέ ὅ,τι αὐτό σημαίνει. Ἡ Πολιτεία, ἂν τό θελήσῃ καί ἔχει τήν συγκατάθεση αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, ἄς τό ἐπιχειρήσῃ τηρώντας βεβαίως τίς ὑποχρεώσεις πού ἔχει ἀναλάβῃ ἀπέναντι τῆς Ἐκκλησίας ...».

Γιά νά μπορέσει, ὅμως, κάποιος νά ἐρμηνεύσει καί νά κατανοήσῃ εἰδικά τό σημερινό πλέγμα σχέσεων μεταξύ Ἐκκλησίας καί Κράτους/Πολιτείας στήν Ἑλλάδα, πρέπει πρῶτα νά ἀνατρέξῃ στήν σύσταση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους. Στήν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή οἱ ἔννοιες Κράτος- Πολιτεία καί Ἐκκλησία –Χριστιανισμός, γιά πολλούς λόγους, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία, κατανοήθηκαν μέ διαφορετικό τρόπο ἀπ' ὅ,τι τίς κατανόησε ὁ δυτικός κόσμος. Πρέπει, λοιπόν, νά τονίσουμε ἐδῶ ὅτι τό ζήτημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας –

Κράτους στό νεοελληνικό κράτος εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς μετακενώσεως, τῆς μιμήσεως, τῆς ἐφαρμογῆς στήν πράξη τῶν μοντέλων σχέσεων πού εἶχαν ἤδη ἐφαρμοστεῖ στήν Δυτική Εὐρώπη μεταξύ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ καί τοῦ Κράτους.

Τό νεοελληνικό κράτος ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν λεγομένων σύγχρονων κρατῶν, τά ὅποια ἀκολούθησαν τήν δυτική ἀντίληψη περί κρατικῆς ἐξουσίας. Ἡ κρατική χειραφέτηση ἀπό κάθε μορφῆς αὐθεντία, ἰδίως τήν ἐκκλησιαστική, ἔγινε πραγματικότητα, ὅπως σήμερα τήν γνωρίζουμε, χάρις στόν διαχωρισμό τοῦ ἀνθρωπίνου βίου σέ αὐτόνομες περιοχές (Καρτέσιος κ.ἄ.) στό δημόσιο καί τό ἰδιωτικό ἐπίπεδο, πεδία ἐρμητικά κλειστά καί ἀσύμπτωτα μεταξύ τους. Μέ βάση αὐτόν τόν διαχωρισμό ἡ Ἐκκλησία κατετάγη στήν ἰδιωτική σφαῖρα. Ἡ ἀπώθησή της στήν ἰδιωτική σφαῖρα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀποσκοποῦσε στήν στέρηση τῆς δυνατότητας δημόσιας παρουσίας καί ἐπιρροῆς. Ἡ νομική ἀποτύπωση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, τῆς ἀπώθησης δηλαδή τῆς Ἐκκλησίας στήν ἰδιωτική σφαῖρα, ἐξεδηλώθη ἀπό νομικῆς ἀπόψεως εἴτε μέ τόν ἀπόλυτο χωρισμό, εἴτε μέ πιά ἤπιες μορφές χωρισμοῦ, πού ἔλαβαν μορφή συμφωνιῶν (concordusium).

Πάνω σέ αὐτά τά ἱστορικά πλαίσια δημιουργήθηκαν οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας - Πολιτείας στά εὐρωπαϊκά κράτη. Σέ ὅλες, λοιπόν, τίς περιπτώσεις τοῦ νέου αὐτοῦ νομικοῦ πλαισίου, κοινή βάση ἦταν ἡ ἀντίληψη ὅτι τό *θηρησκεύειν* ἀποτελεῖ ἰδιωτική ὑπόθεση τοῦ πολίτη. Ὅπως διχοτομεῖται ἡ κοινωνική ζωή σέ δημόσια καί ἰδιωτική, μέ τόν ἴδιο τρόπο καί ἡ ιδιότητα τοῦ χριστιανοῦ ἀποδεσμεύεται ἀπό ἐκείνη τοῦ πολίτη κατά παρόμοιο τρόπο, ὅπως διαχωρίζεται ὁ πνευματικός κόσμος ἀπό τό ἐγκόσμιο καί τό αἰσθητό. Ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νά ἀσχολεῖται ἀποκλειστικῶς μέ τίς πνευματικές ἀνάγκες τοῦ πολίτη, ἡ δέ Πολιτεία μέ τίς κοσμικές. Ἡ Ἐκκλησία ἀσχολεῖται μέ τόν Θεό, ἐνῶ τό Κράτος μέ τήν εὐημερία καί τήν εὐτυχία τῶν πολιτῶν. Στήν προκειμένη περίπτωση δέν εἶναι νομίζουμε ὑπερβολικό τό σχόλιο τοῦ Μπερντιάγεφ: «ὁ αἴσαρας ἐκδηλώνει μία ἀνυπέρβλητη τάση νά ζητεῖ γιά τόν ἑαυτό του ὄχι μόνο ὅ,τι τοῦ ἀνήκει, ἀλλά καί ὅ,τι ἀνήκει στόν Θεό» (N.

Μπερντιάγεφ, ασίλειο τοῦ πνεύματος καί ασίλειο τοῦ αἵσαρα, ἔκδ. Πουρναρά, 2002, σ. 98).

Οἱ ρίζες αὐτοῦ του σύγχρονου διαχωρισμοῦ ἀντανακλοῦν κατά βάθος μία μανιχαϊστική ἰδεολογική - φιλοσοφική ἀντίληψη, δυϊστική, οἱ ρίζες τῆς ὁποίας πέρα ἀπό τούς διανοούμενους τῆς Ἀναγέννησης, πρέπει ὅπωςδήποτε νά ἀναζητηθοῦν - μεταξύ ἄλλων - καί στόν Ἱερό Αὐγουστίνο, στούς νεοπλατωνικούς καί ἄλλοῦ. Μέ βάση τά παραπάνω, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Δυτικός Χριστιανισμός ὁδηγήθηκε στό παπικό πρωτεῖο καί τό ἀλάθητο, στόν ὑπερτονισμό τῶν θεσμῶν, τῶν ὁποίων, ὅμως, ἡ αὐθεντία πηγάζει ἀπό αὐτόν καθ' ἑαυτόν τόν θεσμό. Ὁ δυτικός χριστιανισμός μέ τέτοιες συνθήκες καταλυτικές στήν ζωή τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνιῶν, κυοφόρησε, ἀκόμη καί ἄθελά του, τόν σύγχρονο «διαχωρισμό» Κράτους - Ἐκκλησίας.

Στά νεώτερα, ὅμως, χρόνια δέν ἔχει πλέον σημασία ἡ αὐθεντία τοῦ παπικοῦ θεσμοῦ. Τό ἄτομο εἶναι ἐκεῖνο πού ἐνδύεται τά σύμβολα τῆς ἐξουσίας καί ἡ ἀξία τοῦ ἀτόμου ἀποτελεῖ πλέον τό νέο ἀλάθητο κριτήριο. Τό ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν εἶναι στούς νεώτερους χρόνους νά παγιδευτεῖ ἡ ἴδια ἡ αὐθεντία στό νεωτερικό κράτος, τό ὁποῖο, ὅμως, φιλοδοξοῦσε νά ὑποτάξει.

Ἐνῶ αὐτά ἔλαβαν χώρα στήν Δύση, στήν Ἀνατολή χάρη στούς Καππαδόκες Πατέρες τό τρίπτυχο Θεός - Ἄνθρωπος - Κόσμος θά προσεγγιστεῖ προσωποκεντρικά. Ἡ κοινωνία προϋποθέτει ἐτερότητα καί τανάπαλιν. Τό ζήτημα μεταξύ Θεοῦ καί Κτίσεως ἐντοπίζεται στήν διαφορά κτιστοῦ - ἀκτίστου καί ὄχι σέ μία νεοπλατωνικοῦ τύπου ἀντιπαράθεση ὑπερφυσικοῦ - κοσμικοῦ, ψυχῆς - σώματος κ.ἄ. Αὐτή ἡ ὄντολογία συνέτεινε, ὥστε ὁ ρόλος καί ἡ φύση τῆς Ἐκκλησίας ἀλλά καί ἡ ἀντίληψη περί Κράτους νά ἀκολουθήσουν διαφορετική πορεία καί νά συμπορευθοῦν διαλεκτικά, παρά βεβαίως τίς ἐκάστοτε ἀναπόφευκτες περιστασιακές ἀποκλίσεις.

Τό γεγονός ὅτι δέν λειτουργοῦν ἀντιθετικά δέν εἶναι ἄγνωστο στήν Πόλη - Κράτος τῆς Ἀθήνας κατά τήν περίοδο τῆς ἀκμῆς του τό 5^{ον} π. Χ. αἰῶνα, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Θουκυδίδης στόν «Περικλέους Ἐπιτάφιον», ὅπου ὑπάρχει ἀρμονική

συνύπαρξη «ἀγραφῶν» νόμων καὶ νόμων τῆς πολιτείας, δηλαδή τό ἀνθρώπινο καὶ τό θεϊκό δίκαιο, «καί τοῦτο συμβαίνει χωρίς βία, χωρίς ἐπιβολή, ἀπό ἐσωτερικό σεβασμό (διά δέος), μέ τήν βούληση δηλαδή τῶν ἰδίων τῶν πολιτῶν. Δέν ἀμφισβητοῦνται οἱ παραδοσιακές θρησκευτικές ἀντιλήψεις, πού ἡ κοινωνία ἀσπάζεται (αἰσχύνην φέρουσιν)».

Στήν κλασσική ἐλληνική ἀρχαιότητα ὁ πολιτικός θεσμός ἐλευθέρως συμπορεύεται μέ τήν παράδοση καί τήν θρησκεία. Αὐτή ἡ συμπόρευση τῶν δύο θεσμῶν φαίνεται στήν σημασία πού ἀπέδωσε ἡ Ἀνατολή στήν συνοδικότητα, στίς Οἰκουμενικές Συνόδους. Ἡ παρουσία τοῦ Αὐτοκράτορα σέ αὐτές καθόλου δέν ἐμποδίζει τόν Ὅσιο Κορδοῦης νά γράφει σέ ἐπιστολή του στόν Αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο: «οὔτε τοίνυν ἡμῖν ἄρχειν ἐπί τῆς γῆς ἔξεστιν, οὔτε σύ τοῦ θυμιᾶν ἐξουσίαν ἔχεις, ασιλεῦ». Ἐδῶ ἡ αὐτοτέλεια καί ἡ αὐτοδυναμία τῶν «φορέων» δέν ὀδήγησαν στήν διαίρεση.

Ἡ προβληματική τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας – Κράτους μᾶς θέτει ἐνώπιον ἐνός ἄλλου ζητήματος ἰδιαίτερος λεπτοῦ. Γιά νά ἔχει κάποιος μία σφαιρική ἄποψη σχετικά μέ τίς σχέσεις Πολιτείας – Ἐκκλησίας, δέν ἀρκεῖ νά ἔχει μία σωστή εἰκόνα γιά τήν ἔννοια τοῦ Κράτους μόνο, ἀλλά θά πρέπει νά ἔχει κυρίως ξεκαθαρίσει καί τήν οὐσία καί τήν ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας, νά ἔχει δηλαδή διευκρινίσει τό «εἶναι» της.

Ἡ ὀρθόδοξη ἀντίληψη περί Ἐκκλησίας στηρίζεται στούς λόγους τοῦ Χριστοῦ, ὅτι, ἐνῶ ζεῖ καί κινεῖται μέσα στόν κόσμον, ἐν τούτοις δέν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» (Ἰω. ιη' 36). Οἱ ρίζες της, ἡ ταυτότητά της δέν προέρχονται ἀπό τό παρελθόν, οὔτε ὅμως μπορεῖ κάποιος νά τῆς ἀναζητήσει σέ ἕνα ἐνδοκοσμικό μέλλον· ἀντιθέτως πηγάζουν ἀπό τήν περιοχή πού κεῖται στό ἐπέκεινα τῆς ἱστορίας, ἀπό μία κατάσταση «μεταϊστορική». Τοιοῦτοτρόπως, ἀντιλαμβάνεται κανεῖς τήν δυσκολία πού προκύπτει ἀπό τήν ἐσχατολογική διάσταση τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν αὐτό κάποιος κληθεῖ νά τό ἀντιληφθεῖ ἐπιστημονικά καί νά τό λειτουργήσει ἐμπειρικά.

Ὅλα αὐτά ἀναφέρθηκαν, γιά νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη πολλῶν ὅτι οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας – Κράτους μετά τήν

Ἐπανάσταση εἶναι δομημένες, ὅπως ἀναφέρθηκε στήν εἰσαγωγή τῆς Εἰσηγήσεως, μέ τό εὐρωπαϊκό καί γενικώτερα μέ τό δυτικό θεσμικό μοντέλο τοῦ συνταγματικοῦ κράτους, τοῦ δημοκρατικοῦ κράτους δικαίου.

Οἱ σχέσεις Ἐκκλησίας – Κράτους μέ τά ἄρθρα 3 καί 13 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 μέ τίς ἀναθεωρήσεις τῶν ἐτῶν 1986, 2001, 2008 ἔχουν νέα μορφή ἀπό ἐκείνη τῶν προῖσχυσάντων συνταγματικῶν κειμένων. Ἄν καί δέν μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τό νέο Σύνταγμα ἀπομακρύνεται ἀπό τό σύστημα τῆς «νόμω κρατούσης Πολιτείας», μέ τά νέα δεδομένα, δηλαδή τό διαφορετικό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» καί τήν τάση γιά ἐξίσωση ὅλων τῶν γνωστῶν θρησκείων μέσω τοῦ ἄρθρου 13, οἱ παραδοσιακά στενοί δεσμοί μεταξύ Κράτους – Ἐκκλησίας ἔχουν γίνει πολύ χαλαροί, σέ σημείο πού οἱ σχέσεις νά ἀκρωτηριάζονται καί νά καθίστανται πλέον σχέσεις συναλληλίας, πού πλησιάζουν πρός τό σύστημα τῆς «ὀμοταξίας». Ἀπόκειται, λοιπόν, στόν κοινό νομοθέτη νά τοῦς καταστήσει ἀκόμη χαλαρώτερους, μιᾶς καί τό ἴδιο τοῦ παρέχει αὐτή τήν δυνατότητα.

Ἐπομένως, τό καθεστῶς τῶν διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας – Πολιτείας μέ τό νέο Σύνταγμα τῆς Μεταπολιτεύσεως τοῦ 1975 εἶναι σαφέστατα ὀριοθετημένο γιά τά δεδομένα τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία τῶν 43 ἐτῶν ἐφαρμογῆς του κατά τήν νεώτερη αὐτή περίοδο, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ νομική αὐτή κατάσταση δέν ἔβλαψε οὔτε τήν ἑλληνική κοινωνία, οὔτε τά δικαιώματα τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν κοινοτήτων.

Ἰδιαίτερη μνεία πρέπει νά κάνουμε στήν πρόταση πού ὑπέβαλε ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος στήν «Ἐπιτροπή διαλόγου Πολιτείας καί Ἐκκλησίας γιά τήν μελέτη καί ἐπίλυση θεμάτων πού ἀπασχολοῦν τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος», στά πλαίσια μέτρων προώθησης περί διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας: «προτείνεται ἡ εἰσαγωγή γενικῆς νομοθετικῆς ρήτηρας σχετικά μέ τήν νομική φύση τῶν σχέσεων Κράτους καί Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία θά περιέχει καί ὀρισμένους εἰδικούς κανόνες καλῆς νομοθέτησης (πρβλ. ν. 4048/2012, Α'34) μέ στόχο τήν ἐναρμόνιση πρός τό σύγχρονο περιεχόμενο τῶν ἀρχῶν τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί τῆς

θησκευτικῆς οὐδετερότητας τοῦ κράτους». Ἡ νέα νομοθετική ρύθμιση ἀποβλέπει στήν καθιέρωση κανόνων κατά τό στάδιο ἀνάπτυξης νομοθετικῆς πρωτοβουλίας ἀπό τά ἀρμόδια πολιτειακά ὄργανα καί ἀποτελεῖ τεκμήριο ἐρμηνείας τοῦ νομοθέτη γιά τό νόημα διατάξεων ὑπερνομοθετικῆς ἰσχύος, ὅπως τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων (ἄρθρα 9, 11) καί τοῦ Συντάγματος (ἄρθρα 12, 13). Ἐάν ἡ πρόταση αὐτή γίνει δεκτή, θεωρῶ ὅτι ὁ ἐπαναπροσδιορισμός τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας – Πολιτείας θά τεθεῖ σέ σταθερή βάση καί δέν θά ἀπαιτηθεῖ καμμία ἀλλαγὴ στό status quo τοῦ ἰσχύοντος συνταγματικοῦ πλαισίου, πού διέπει τίς σχέσεις αὐτές.

Οἱ θέσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας γιά τίς σχέσεις Ἐκκλησίας – Κράτους, ἐν ὄψει τῆς ἐνάρξεως τῆς συζητήσεως γιά τήν Αναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, στό μέρος τῶν συνταγματικῶν διατάξεων πού ἀφοροῦν αὐτή τήν σχέση, ἔχουν ληφθεῖ στήν **Συνεδρία τῆς 4^{ης} μηνός Ὀκτωβρίου 2017 καί εἶναι διατυπωμένες στό Ἀνακοινωθέν τῆς Συνεδριάσεως αὐτῆς τῆς ἡμέρας**. Τό ἐπισυνάπτω στήν παροῦσα Εἰσήγησή μου, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τμήμα.

Κατακλείοντας τήν Εἰσήγησή μου ὡς ἐλάχιστος ἐν Χριστῶ ἀδελφός Σας, ἐπιτρέψατέ μου, νά ὑπενθυμίσω στήν ἀγάπη Σας τά κάτωθι: τό ἦθος πού φέρει καί εὐαγγελίζεται ἡ Ἐκκλησία, ὡς τρόπο ζωῆς γιά τόν ἄνθρωπο, δύναται νά ἐπηρεάσει καί ἔχει ἐπηρεάσει κατά καιρούς «ἐπί τό φιλανθρωπότερον» τό πνεῦμα καί τήν νομοθεσία τῆς Πολιτείας, γεγονός τό ὁποῖο ἱστορικά ἔχει ἐπισημανθεῖ. («*Νόμοι δέ ὑπαγορευθέντες ὑπό φρονήματος πρᾶου, μετατρέπουσι ἐπί τό φιλανθρωπότερον ἦθη τοῦ ἔθνους καί ἡ γλυκυθυμία τῆς υβερνήσεως ὑποδύεται τῆς ψυχῆς τῶν ἰδιωτῶν*». Στεφ. Δυμόντου, «*Περί νομοθεσίας τῶν δικαιοδικῶν νόμων, συνταχθέν ἐκ τῶν χειρογράφων του κ. Τερεμίου ενθάμου, Τόμος Ἐν Ἀθήναις 1842, σελ. 271*). Ἡ Ἐκκλησία ὡς Σῶμα Χριστοῦ εὐαγγελίζεται μία νέα ἀντίληψη γιά τήν κοινωνία ὄχι στατική, ἀλλά δυναμική, μεταμορφωτική, ἐσχατολογική· ἡ Ἐκκλησία εἶναι αὐτή πού χαρίζει ἕνα νέο τρόπο ζωῆς, ἕνα καινὸ ἦθος καί ἐπαφίεται στήν πολιτεία διά τῶν φορέων τῆς νά ἐμπνευσθεῖ ἀπό αὐτό. Σέ αὐτή τήν

ἐπικοινωνία – συνάντηση εἶναι πολύ σημαντικό ἢ Ἐκκλησία νά μὴν ταυτισθεῖ μέ τόν κόσμον, νά μὴν ἐκκοσμικευθεῖ, καθ' ὅτι δέν εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, γιά νά ἔχει ἐλπίδα ὁ κόσμος. Σέ αὐτό τό πλαίσιο θά πρέπει νά κατανοηθοῦν καί οἱ ὅποιες ἐπιμέρους δευτερεύουσες διοικητικές θέσεις ἀναπτύσσονται μεταξύ τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Πολιτείας ἐντός τῆς ἱστορίας.

Δελτίο Τύπου

τῆς δεύτερης συνεδρίας τῆς Ἱεραῆς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας

(4/10/2017).

Συνῆλθε σήμερα Τετάρτη, 4 Ὀκτωβρίου 2017, στή δεύτερη Τακτική Συνεδρία τῆς Ἱεράς Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὑπό τήν Προεδρία τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερωνύμου, στήν Αἴθουσα Συνεδριῶν τῆς Ἱεραῆς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας.

Μετά τήν προσευχή ἀνεγνώσθη ὁ Κατάλογος τῶν συμμετεχόντων Ἱεραρχῶν καί διαπιστώθηκε ἀπαρτία. Κατόπιν ἐπικυρώθηκαν τά Πρακτικά τῆς χθεσινῆς Συνεδρίας.

Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας, ἐξ ἀφορμῆς τῆς Εἰσηγήσεως τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Διδυμοτείου, Ὁρεστιάδος καί Σουφλίου κ. Δαμασκηνοῦ μέ θέμα: «Μῦθοι καί πραγματικότης ἐπί τοῦ θέματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας, ἐν ὄψει τῆς Συνταγματικῆς ἀναθεωρήσεως» σημειώνει, ὅτι ὁ ἐπανακαθορισμός τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας – Πολιτείας εἶναι ὑπόθεση πολύπλοκη, εὐαίσθητη καί πολυδιάστατη. Συγκεκριμένα ἡ Ἐκκλησία διασαφηνίζει ὅτι:

1. Οποιαδήποτε πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 110 παρ. 2) απόκειται στην πρωτοβουλία της Βουλής. Επομένως ή οποιαδήποτε συζήτηση γύρω από τό θέμα αυτό θά γίνει μέ διακομματική Έπιτροπή τῶν Κοινοβουλευτικῶν Κομμάτων καί ὄχι μέ ἐκπροσώπους τῆς Κυβέρνησης. Παράλληλα ή Ἐκκλησία, ὀφείλει νά ὀρίζει τίς σχέσεις της πρός τήν Πολιτεία μέ ὄρους κοινωνίας καί ὄχι μέ ὄρους ἰδεολογίας, δέν γνωρίζει τόν ὄρο "χωρισμός" στήν πνευματική της ἀποστολή, ἀφοῦ δέν μπορεῖ νά τόν ἐφαρμόσει στήν κοινωνία, ἔστω καί ἄν ἐπιβληθῇ μονομερῶς ἀπό τήν Πολιτεία μέ ἰδεολογικούς ὄρους, γί' αὐτό τήν ὀριστική ἀπάντηση στό ζήτημα αὐτό τήν δίνει πάντοτε, «θᾶπτον ἤ βράδιον» ὁ ἴδιος ὁ εὐλαβῆς ἑλληνικός λαός. Ἡ Ἐκκλησία ... δέν μπορεῖ νά ζητήσῃ ποτέ τόν χωρισμό ἀπό τό λαό της, γιατί αὐτό ἐπιδιώκεται. Ἡ Ἐκκλησία ὑπῆρξε, εἶναι καί θά ὑπάρχει μάνα αὐτοῦ του λαοῦ μέ ὄ,τι αὐτό σημαίνει. Ἡ Πολιτεία ἄν τό θελήσῃ καί ἔχει τήν συγκατάθεση αὐτοῦ του λαοῦ, ἄς τό ἐπιχειρήσῃ τηρώντας βεβαίως τίς ὑποχρεώσεις πού ἔχει ἀναλάβῃ ἀπέναντί της Ἐκκλησίας .

2. Οὐδεμία ἀπαίτηση ἀπό τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση καί τό Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης ὑφίσταται, ὡς ἐπιχείρημα, γιά τόν τρόπο καθορισμοῦ τοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων. Ἀντίθετα μάλιστα κάθε Κράτος - Μέλος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως ἢ Κράτος - Μέρος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου εἶναι ἐλεύθερο μέ βάση τά ἱστορικά καί πολιτιστικά δεδομένα του νά ὀριοθετήσῃ τή σχέση του μέ τά ὑποκείμενα θρησκευτικά σώματα ἢ κοινότητες καί συγχρόνως νά παράγει ἔσωτερικό – ἔθνικό δίκαιο καθ' ὄλα ἀποδεκτό καί σεβαστό ἀπό τό πρωτογενές ἑνωσιακό δίκαιο καί τήν Εὐρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Γιά τόν λόγο αὐτό θρησκευτικοί φορεῖς μέ νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου ἀλλά καί

κρατική μισθοδοσία ή κρατική ενίσχυση της μισθοδοσίας του Κλήρου ή κρατικές επιχορηγήσεις προς τὰ θρησκευόμενα ή μάθημα θρησκευτικῶν μέ όμολογιακό χαρακτήρα προβλέπονται στην νομοθεσία πολλῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Ἡ διαμόρφωση λοιπόν του ὁποιοδήποτε νέου πλαισίου σχέσεων ὡς ἐσωτερική ὑπόθεση κάθε Κράτους – Μέλους ἀπαιτεῖ διάλογο μέ κύριο ἄξονα τήν ιδιοπροσωπία κάθε Κράτους – Μέλους, καί μάλιστα ὅπως αὐτή περιγράφεται ἀπό τήν ἱστορική καί πολιτιστική κληρονομιά καί πραγματικότητα καί δέν προκαθορίζεται ἀπό ὁποιοδήποτε εὐρωπαϊκό κεκτημένο.

3. Ἡ Ἐκκλησία κατά τήν ρύθμιση τῶν σχέσεων Της βασιζέται κυρίως στό ἄρθρο 13 του Συντάγματος καί εἶναι ὑποκείμενο θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί αὐτονομίας ἔναντι του Κράτους. Ἡ Ἐκκλησία δέν θεωρεῖ ὅτι ἡ νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου χορηγεῖ στην Πολιτεία τό δικαίωμα νά νομοθετεῖ μονομερῶς. Οὔτε φυσικά ἡ μισθοδοσία εἶναι ζήτημα θεσμικῶν σχέσεων, οὔτε χορηγεῖ στην νομοθετοῦσα Πολιτεία τό δικαίωμα ὠμῆς εἰσόδου σέ ἐκκλησιαστικά θέματα.

4. Ἡ «ἀποκρατικοποίηση» τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐπί τό θεολογικότερον ἡ «ἀπελευθέρωση τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό Κράτος», δηλαδή ἡ παροχή πλήρους θρησκευτικῆς αὐτονομίας γιά τὰ ἐσωτερικά Της ζητήματα, δέν ἔχει ἀπολύτως καμμία αἰτιώδη σχέση μέ τήν ὁποιαδήποτε ἀλλαγή τῆς νομικῆς προσωπικότητας τῶν ἐκκλησιαστικῶν φορέων ἀπό δημοσίου δικαίου σέ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἐπίσης ,πρέπει νά καταστει σαφές ὅτι ἡ νομική προσωπικότητα τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ζήτημα πού ρυθμίζει ὁ νομοθέτης κατά τό ἄρθρο 72 παρ. 1 του Συντάγματος καί δέν προκαθορίζεται ἀπό τό Σύνταγμα. Ἀντίθετα, ὁ σεβασμός τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί ὅλων τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων προκύπτει ὡς μονοσήμαντη

ύποχρέωση γιά τό Κράτος άπευθείας άπό τό άρθρο 13 του Συντάγματος και άπό τά άρθρα 9 και 11 τής Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Άνθρώπου.

5. Η Έκκλησία τής Ελλάδος διαλέγεται μέ τό Κράτος, όχι μέ τήν ιδιότητα τής θρησκευτικής γραφειοκρατίας του Δημοσίου, που άρύεται τήν ύπαρξή της άπό τήν κρατική έπίνευση, αλλά ως κοινότητα Κλήρου και Λαου. Η Έκκλησία τής Ελλάδος έχει θεοϊδρυτη προέλευση, όπως αναγνωρίζει και τό άρθρο 1 του Καταστατικού Χάρτου Της, ή δέ κοσμική Της έκφανση και λειτουργία υπό τήν μορφή κοσμικού οργανισμού έχει τό ποιμνιό Της ως λαϊκή και δημοκρατική βάση τής νομιμοποιήσεως Της. Είναι φορέας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που συζητεί τά θρησκευτικά του ζητήματα μέ τήν κρατική έξουσία, όπως πράττουν και οι συμπολίτες μας άλλων έτεροδόξων και έτεροθρήσκων θρησκευτικων κοινοτήτων.

6. Η Έκκλησία τής Ελλάδος δέν μπορεί νά δεχθεί όποιαδήποτε συμβολική υποβάθμιση ή θεσμική υποτίμησή Της στο πλαίσιο είτε τής αναθεωρήσεως του Συντάγματος είτε τροποποιήσεως τής τυπικής, κοινής νομοθεσίας. Οι παραπάνω συμβολισμοί εκφράζουν τήν πάγια και ιστορική σχέση του Έλληνικού Έθνους μέ τήν ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, που έχει πολλές προεκτάσεις πολιτισμικές, κοινωνικές, γλωσσικές και ήθικες στην ιδιοσυγκρασία του σημερινού Έλληνα, τις όποιες ακόμη ψηλαφούμε στην καθημερινότητα των κατοίκων αυτής τής χώρας.

7. Μέ δεδομένο ότι ή συνταγματική και διαπιστωτική αναγνώριση τής ορθόδοξης χριστιανικής πίστης ως «έπικρατούσας θρησκείας» διαδραματίζει ρόλο ενός πληθυσμιακού, ιστορικού και πολιτισμικού τεκμηρίου για τον νομοθέτη, τον δικαστή και τήν κρατική διοίκηση, ή Έκκλησία

τῆς Ἑλλάδος ὀφείλει νά ἀποσαφηνίσει πρὸς τὴν πολιτικὴ ἐξουσία ὅτι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἱστορικότητος καὶ τῆς ἐνεργοῦ θρησκευτικῆς παραδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους στὸ ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος, σέ καμία περίπτωση δέν ἐπηρεάζει ἀρνητικὰ τὴν ἰσότημη καὶ πλήρη πρόσβαση κάθε πολίτη ἢ κατοικοῦ τῆς Ἑλλάδας στὰ συνταγματικά δικαιώματα, ἀκόμα καὶ ἐάν δέν εἶναι Ἑλληνας τὸ γένος ἢ ὀρθόδοξος χριστιανός κατὰ τὸ θρήσκευμα.

8. Τὸ ἑλληνικὸ Ἔθνος εἶχε μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό του ἕναν ἱστορικὰ σταθερὸ πυρῆνα, πού περιλαμβάνει καὶ τὴν ὀρθόδοξη θρησκεία. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀφαίρεση τῶν στοιχείων θρησκευτικῆς ταυτότητος τοῦ Ἔθνους ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος θά ἀποτελοῦσε προσπάθεια εἰσαγωγῆς μίας νέας «ἐθνολογίας», καθὼς ἀποκόπτει τὸ Ἔθνος ἀπὸ ἕνα οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ πυρῆνα τῆς ἱστορικότητός του, τῆς ἐνεργοῦ παραδόσεώς του καὶ τῆς παρούσης συλλογικῆς καθημερινότητός του. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ δέν νομίζουμε ὅτι ὅποιαδήποτε πολιτικὴ δύναμη ἔχει τὸ δικαίωμα διατύπωσης τῆς δικῆς της ἐκδοχῆς γιὰ τὴν ἱστορικότητα τοῦ Ἑλληνα μέσα στὸ Σύνταγμα ἢ τὴν νομοθεσία, οὔτε διαθέτει τὴ δημοκρατικὴ νομιμοποίηση γιὰ νά ἀναθεωρήσει τίς ἱστορικὲς παραμέτρους τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος.

9. Ὡς πρὸς τὴν σχέση μεταξύ ἐθνικῆς – θρησκευτικῆς «Ταυτότητος» καὶ «Δημοκρατίας». Τὸ ἕνα δέν ἀποκλείει, οὔτε περιορίζει τὸ ἄλλο. Ἡ θέση τῆς Ἐκκλησίας πρέπει νά εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ συμπορευόμενες καὶ μὴ συγκρουόμενες ἔννοιες. Συγχέουν διαφορετικὰ καὶ ἄσχετα μεγέθη οἱ ἀναθεωρητικὲς προτάσεις νά ἀποσιωπηθοῦν ἢ νά ἀπαλειφθοῦν ἀπὸ τὸν συνταγματικὸ ἢ κοινὸ νομοθέτη ἀναφορῆς πού δείχνουν ἀναγνώριση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητος τοῦ ἑλληνικοῦ

Ἔθνος ὡς στοιχεῖο, πού ἐπαναλαμβάνει καί σέ νομικό ἐπίπεδο τό Κράτος, ὡς πολιτικός φορέας τοῦ Ἔθνος.

10. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὀφείλει νά προωθεῖ τήν πλήρη κατοχύρωση τῆς αὐτοδιοίκησης Της καί μέ προσθήκη σαφοῦς διάταξης ἢ ἐρμηνευτικῆς δήλωσης στό ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος πού θά προστατεύει τήν θρησκευτική ἐλευθερία, στόχος ἀπό τόν ὁποῖο ἀπέχει τόσο ἡ νομοθεσία ὅσο καί ἡ νομολογία. Τό ἄρθρο 3 αὐτήν τήν στιγμή λειτουργεῖ ἀνταγωνιστικά πρὸς τό ἄρθρο 13, καθὼς παγίως ἐρμηνεύεται ὅτι μέχρι σήμερα ἀπό τά δικαστήρια βάσει τοῦ ἄρθρου 3 Συντ. ἡ Πολιτεία μπορεῖ νά νομοθετεῖ καί ἐπί ἐσωτερικῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καί χωρίς τήν συναίνεση τῆς τελευταίας καί ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία δέν ἔχει πλήρη τά δικαιώματα θρησκευτικῆς αὐτονομίας, πού προκύπτουν ἀπό τό ἄρθρο 13 γιά ἄλλες θρησκευτικές κοινότητες.

11. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπιθυμεῖ σχέσεις συνεργασίας μέ τό Κράτος, διατηρώντας τό νομικό status Της. Γιά τόν λόγο αὐτό μπορεῖ νά περιληφθεῖ «νομοθετική ἐξουσιοδότηση» στό Σύνταγμα πρὸς τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὥστε αὐτή νά ἐκδίδει, χωρίς τήν σύμπραξη τῆς Βουλῆς, τόν Καταστατικό Της Χάρτη καί τίς διοικητικές πράξεις αὐτοοργάνωσής Της.

12. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος θά μπορούσε νά ζητήσῃ τήν προσθήκη μνείας στό Σύνταγμα ὅτι ἡ μισθοδοσία τοῦ κλήρου καί ἡ ἐνίσχυση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκπαίδευσης ἀποτελεῖ ἀναγνώριση τῶν περιουσιακῶν ὑποχρεώσεων τῆς Πολιτείας ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ἐκκλησιαστική περιουσία, πού ἀπέκτησε τό Κράτος χωρίς ἀποζημίωση τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τήν σύσταση τοῦ Κράτους καί ἐντεῦθεν.

13. Στο πλαίσιο τῆς ἀναθεωρητικῆς συζήτησης ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὡς κειμένη ἐντός τοῦ κλίματος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, στηρίζει τὴν διατήρηση στό Σύνταγμα τοῦ κατοχυρωμένου ἰδιαίτερου καθεστῶτος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τοῦ Ἁγίου Ὄρους (ἄρθρο 105) καί τῶν λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιοδοσιῶν μέσα στήν ἐλληνική ἐπικράτεια, ἥτοι Ἐκκλησία τῆς Κρήτης, Μητροπόλεις Δωδεκανήσου (ἄρθρο 3 παρ. 2).

Τό θέμα τῆς ἀναθεώρησης τοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στόν χῶρο τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας εἶναι περισσότερο ζήτημα ἀλλαγῆς τῆς ἀπαρχαιωμένης τυπικῆς νομοθεσίας ἀπό τὴν Βουλή, καί λιγότερο ζήτημα ἀλλαγῆς τοῦ Συντάγματος, καί ὅπωςδήποτε εἶναι ἓνα θέμα πολυσύνθετο, πολύπλοκο, εὐαίσθητο, πολυδιάστατο καί δαιδαλώδες, ἐάν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἡ διαμόρφωσή του δέν ἦταν μία στιγμιαία κατάσταση, ἀλλά ἀποτελεῖ καρπό ἐξελίξεων καί διαμόρφωσης.